

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ-ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Καλλιόπης Β. Μακροπούλου
Αρ. Μητρώου: 132010029

Επιβλέπων:

Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης
Λέκτωρ του ΕΚΠΑ

Συνεπιβλέποντες:

Παναγιώτα Φ. Ξηρογιάννη
Διδάκτωρ Φιλοσοφίας
Γεώργιος Ν. Πολίτης
Λέκτωρ του ΕΚΠΑ

Καλαμάτα, Ιούνιος 2013

«Έρως και Ψυχή»

Αφιερωμένο στον Γρηγόρη και στην Δανάη.

Η εικόνα του εξωφύλλου έχει επιμεληθεί από την Καλλιόπη Μακροπούλου και έχει τίτλο «Έρως και Ψυχή». Ο έρως της ψυχής προς την αλήθεια είναι ο κύριος στόχος της Σωκρατικής Ηθικής.

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Θα ήθελα να αφιερώσω αυτήν την εργασία στους αγαπημένους μου γονείς, την Αθανασία Φατούρου του Νικολάου και τον Βασίλη Φατούρο του Κωνσταντίνου.

Τους ευχαριστώ που με δίδαξαν από μικρή να αγαπώ την Ελλάδα και τον Πολιτισμό της και προπάντων για την αγάπη τους και την πίστη τους σε εμένα.

Καλλιόπη Μακροπούλου

26 Ιουλίου, 2013

Καλαμάτα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της εργασίας μου θα ήθελα να εκφράσω τις βαθιές ευχαριστίες μου στους καθηγητές μου τον κύριο Ευάγγελο Πρωτοπαπαδάκη, Λέκτορα του ΕΚΠΑ, την κυρία Παναγιώτα Ξηρογιάννη, Διδάκτορα Φιλοσοφίας, και τον κύριο Γιώργο Πολίτη, Λέκτορα του ΕΚΠΑ για τις γνώσεις που μου προσέφεραν.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Πρόεδρο του τμήματος Φιλοσοφίας και Διευθύντρια του μεταπτυχιακού προγράμματος που μου έδωσε την ευκαιρία να εντρυφήσω στο αντικείμενο της Ηθικής Φιλοσοφίας.

Καθώς και την κυρία Σταυρούλα Κούρκουλου, γραμματέα του μεταπτυχιακού προγράμματος, για την στήριξή της και την τόσο καλή συνεργασία που είχαμε.

Και τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στην κυρία Γεωργία Κάτσου και στον κύριο Ιωάννη Ψιλούδη, συνεργάτες της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα για την αμέριστη συμπαράστασή τους.

Καλλιόπη Μακροπούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	ΠΡΟΛΟΓΟΣ	8
	ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	9
1.1	Εισαγωγή	9
1.2	Ορισμός	9
1.3	Ετυμολογία του όρου ευδαιμονία	10
1.4	ΗΣΙΟΔΟΣ	11
1.5	Ηράκλειτος	13
1.6	Δημόκριτος	13
1.7	Θουκυδίδης	14
1.8	Πρωταγόρας	14
1.9	Δάμων	14
1.10	Πλάτωνας	13
1.11	Φιλοσοφικά ρεύματα και η ευδαιμονία	15
1.11.1	Κυνισμός	15
1.11.2	Σκεπτικισμός	15
1.11.3	Επικουρισμός	16
1.11.4	Στωικισμός	18
1.11.5	Νεοπλατωνισμός	19
1.12	Ο ευδαιμονισμός ως ηθικολογικό σύστημα	20
1.12.1	Ο ηθικός ευδαιμονισμός και ο ψυχολογικός ευδαιμονισμός	21
1.12.2	Ο αισθησιακός σε αντίθεση προς τον πνευματικό ευδαιμονισμό.	21
1.12.3	Τον μηδενιστικό ευδαιμονισμό εγκρίνει και η ινδική φιλοσοφία.	22
1.12.4	Κοινωνικοκρατικός-οφελιμοκρατικός ευδαιμονισμός	23
1.13	Θρησκευτικός ευδαιμονισμός. Χριστιανισμός.	23
1.14	Σπινόζα, Staftesbury	24
1.15	Καντ	24
	ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	25
	Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ	25
2.1	Λίγα λόγια για τον Σωκράτη	25
2.2	Σωκράτης κι ευδαιμονία	27
2.3	Η σωκρατική τελεολογία – Το «ευδαιμονιστικό αξίωμα» Ο απώτερος σκοπός του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία.	28
2.4	Ο Σωκράτης έχει την πεποίθηση της καλής προαίρεσης των θεών γιατί αυτοί επιθυμούν την ευδαιμονία του ανθρώπου.	29
2.5	Ο σεβασμός στους θεούς – το «δαιμόνιο»	31
2.6	Ο Σωκράτης αντιτίθεται στην εκδίκηση και στην αδικία τα οποία είναι εμπόδια για την ευδαιμονία.	33
2.7	Ο Σωκράτης είναι υπέρμαχος της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας [στροφή προς τον άνθρωπο (ανθρωποκεντρισμός) σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (πόλη)].	35
2.8	Στροφή προς την καθημερινότητα. «Πῶς βιωτέον»	35

2.9	Ο ηθικός βίος, δρόμος προς την ευδαιμονία του ατόμου και της πόλης.	36
2.10	Ο Σωκράτης πιστεύει ότι η γνωσιολογική κατάσταση είναι προϋπόθεση της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας	40
2.11	Η παιδεία	42
2.12	Ο Σωκράτης υπέρμαχος της αυτογνωσίας ως οδός προς την ευδαιμονία.	44
2.13	Ψυχή κι ευδαιμονία κατά τον Σωκράτη	45
2.14	Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι το πραγματικό αγαθό είναι η ψυχή	47
2.15	Σώμα	48
2.16	Για τον Σωκράτη ο «εν αρετή βίος» είναι επαρκής για την ευδαιμονία και η αρετή είναι γνώση.	49
2.17	Υλικά αγαθά	51
	ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	52
	Η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	52
3.1	Εισαγωγή	52
3.2	Λίγα λόγια για τον Αριστοτέλη	52
3.3	Η ατομική και συλλογική ευδαιμονία στην πόλη κατά τον Αριστοτέλη	53
3.4	Αριστοτέλης κι ευδαιμονία	54
3.5	Το ύψιστο τέλος είναι η ευδαιμονία	55
3.6	Η ευδαιμονία είναι αγαθό καθ' αυτό για τον Αριστοτέλη	56
3.7	Ο σκοπός του ανθρώπου είναι η άσκηση της ικανότητας της λογικής	57
3.8	«Έλλογο και πολιτικό ζώο»	58
3.9	Θηρία ή θεοί. Το «τέλειον αγαθόν» είναι η εφαρμογή των αρετών στην πόλη.	58
3.10	Η διάκριση των ευτυχισμένων και δυστυχισμένων κατά τον Αριστοτέλη	59
3.11	Μεσότητα	59
3.12	Οι τρεις βασικοί τρόποι ζωής κατά τον Αριστοτέλη	60
3.13	Ο θεωρητικός – φιλοσοφικός βίος οδηγεί στην ύψιστη ευδαιμονία	61
3.14	Ο Νους	62
3.15	Η ευδαιμονία όμως είναι εφικτή για όλους σε διάφορους βαθμούς	66
3.16	Η αρετή της ψυχής οδός για την ευδαιμονία	66
3.17	Ο δρόμος προς την ευδαιμονία είναι μέσω της αρετής για τον Αριστοτέλη	68
3.18	Ηθικές και διανοητικές αρετές	69
3.19	Υλικά αγαθά κι ευδαιμονία	71
3.20	Ο Αριστοτέλης για τον πλούτο, τα υλικά αγαθά και την ευδαιμονία	71
3.21	Ο Αριστοτέλης για τον ελεύθερο χρόνο και την ευδαιμονία	72
3.22	Παιδεία και ικανότητες για την ευδαιμονία	73
3.23	Εμπόδιο για την ευδαιμονία	74
3.24	Ο Αριστοτέλης για την ευδαιμονία ολόκληρου του βίου	75
3.25	Σύγχρονη άποψη της έννοιας της ευδαιμονίας του Αριστοτέλη	77

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	78
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	85
Σύντομη αναφορά στο βίο του Σωκράτη	85
Σύντομο αναφορά στο βίο του Αριστοτέλη	86
Σοφιστές	88
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	90
Ελληνική	90
Ξένη – Μεταφρασμένη	93
Εφημερίδες – Περιοδικά	95
Αρχαίες αναφορές	95
Ηλεκτρονικές πηγές	96

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία θα γίνει μια προσπάθεια πραγμάτευσης της έννοιας της ευδαιμονίας όπως αυτή προσεγγίστηκε από τους μεγάλους Έλληνες στοχαστές της αρχαιότητας, τον Σωκράτη και τον Αριστοτέλη.

Πριν προχωρήσουμε στην διεξοδική παρουσίαση του παραπάνω θέματος θα γίνει μια σύντομη αναφορά στο πώς το ζήτημα της ευδαιμονίας παρουσιάστηκε από άλλους στοχαστές και φιλοσοφικά συστήματα.

Στο κύριο μέρος της εργασίας μας θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τα όσα στοχάστηκαν αυτοί οι δύο σπουδαίοι διανοητές στο τόσο σημαντικό για τον ανθρώπινο βίο θέμα της ευδαιμονίας.

Στο παράρτημα δίνουμε συμπληρωματικά βιογραφικά στοιχεία των μεγάλων αυτών διανοητών.

Κλείνουμε με τον επίλογο κάνοντας μια συνολική θεώρηση του φιλοσοφικού τους στοχασμού αφήνοντας το περιθώριο για περαιτέρω προβληματισμό.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1.1 Εισαγωγή

Ευδαιμονία. Οι φιλόσοφοι έχουν μοχθήσει ανά τους αιώνες, προσπαθώντας -αν όχι να την κατακτήσουν- τουλάχιστον να την ορίσουν και να την περιγράψουν. Είναι προφανές ότι οι φιλόσοφοι δίνουν πολλούς διαφορετικούς ορισμούς στην έννοια της ευδαιμονίας σε σημείο να αναρωτιέται κανείς αν μιλούν για το ίδιο πράγμα. Είναι όντως δύσκολο να μετρήσουμε και να ορίσουμε κάτι, τη φύση του οποίου δε γνωρίζουμε και για το οποίο οι φιλόσοφοι ακόμα διαφωνούν¹; Μπορούμε να προσπαθήσουμε όμως να εξετάσουμε διάφορες θεωρίες και προσεγγίσεις γύρω από την έννοια της ευδαιμονίας, ειδικότερα, μέσα από τους συλλογισμούς του Σωκράτη και του Αριστοτέλη, γιατί όλοι οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι από τον Σωκράτη και μετά συμφωνούν ότι ο τελικός στόχος του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία και αυτό που αναζητούν οι άνθρωποι σε κάθε τους πράξη είναι η ευτυχισμένη ζωή².

1.2 Ορισμός

Η γλώσσα αποκαλύπτει πολλούς ορισμούς για τη λέξη ευδαιμονία και διάφορα συνώνυμα που θα εξετάσουμε παρακάτω στη παρούσα εργασία. Γενικά η ευδαιμονία σημαίνει: «ευτυχία», «άνθηση»³ και είναι η τέλεια ψυχική ικανοποίηση του ανθρώπου που προέρχεται από την εκπλήρωση των επιθυμιών και την ευόδωση των σκοπών του⁴. Συνώνυμά της ευδαιμονίας είναι «η ευτυχία, ευνοϊκή τύχη, καλοτυχία, ευημερία, όλβος, ευπορία, ευπραγία, καλή μοίρα, ευζωία, μακαριότητα, επιτυχία, αυτοπραγμάτωση»⁵. Το συναίσθημα της ευδαιμονίας περιγράφεται με την λέξη *εὐδαιμονία*⁶. Αντίθετα της έννοιας της ευδαιμονίας, είναι οι έννοιες «της κακοδαιμονίας, δυστυχίας, κακομοιρίας, αποτυχίας, ατυχίας, του βίου αβίωτου, της θεομηνίας, της συμφοράς»⁷.

¹ Βλ. Fr. Feldman Συνέντευξη, σ. 37.

² Βλ. <http://el.science.wikia.com/Ευδαιμονία>.

³ Βλ. Δ. Διαμαντόπουλος, 2002 σ. 369.

⁴ Βλ. Δ. Διαμαντόπουλος, 2002 σ. 374.

⁵ Βλ. Δ. Διαμαντόπουλος, 2002 σ. 374.

⁶ Βλ. <http://el.science.wikia.com/Ευδαιμονία>

⁷ Βλ. Δ. Διαμαντόπουλος, 2002 σ. 374.

1.3 Ετυμολογία – Σύντομη ιστορική αναδρομή του όρου ευδαιμονία

Η λέξη *ευδαιμονία* αποτελείται από το *ευ* (=καλό) και *δαίμων* (=θεός, πνεύμα), όπως δίνουν τα συστατικά της λέξης, σήμαινε αρχικά εύνοια του δαίμονος δηλαδή του θείου. Προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη “δαίμων” (*daemon*) και είναι ίδια σε πολλές γλώσσες. Δαίμων, για τους αρχαίους Έλληνες σήμαινε «θεός», αλλά αργότερα κατέληξε να σημαίνει το κακόβουλο ή κακοποιό πνεύμα που στοιχειώνει τον άνθρωπο, όπως αναλυτικότερα θα αναφέρουμε παρακάτω στους ορισμούς (ευδαιμονισμός).

Η *ευδαιμονία* περιέχει ταυτόχρονα την ιδέα της *τύχης* υπό την έννοια ότι ο ευδαίμων είναι αυτός που έχει ένα “καλό δαίμονα” στο πλευρό του. Η ευδαιμονία συνδέεται και με την *ευτυχία* που είναι η τέλεια ψυχική ικανοποίηση του ανθρώπου. Η ετυμολογία της λέξης ευτυχίας είναι από το «ευ» και «τύχη» και «σημαίνει αυτός που έχει καλή τύχη, που είναι ευχαριστημένος από κάποιο γεγονός» και αποκαλύπτει πολλούς αρχαίους ορισμούς. Είναι σημαντικό γεγονός ότι σε κάθε Ινδο-ευρωπαϊκή γλώσσα, χωρίς εξαίρεση, η λέξη ευτυχία συνδέεται με την έννοια της *τύχης*⁸.

Η ευτυχία έχει ευρύτερη έννοια από την *ευημερία* αφού η πρώτη επεκτείνεται σε πνευματικά και ηθικά αγαθά, ενώ η τελευταία προορίζεται μόνο σε υλικά μέσα ζωής. Ενώ η ευτυχία έχει κοινά σημεία με την ευδαιμονία, οι δύο αυτές έννοιες δεν ταυτίζονται απόλυτα. Η πρώτη προϋποθέτει για την πραγματοποίησή της ευνοϊκές περιστάσεις, ενώ η δεύτερη, η ευδαιμονία, κατακτιέται με προσωπική προσπάθεια που δίνει το συναίσθημα της ψυχικής ικανοποίησης.

Για παράδειγμα, στη Μέση Ανατολή και στα αρχαία Νορβηγικά η ρίζα της λέξης «ευτυχία» είναι *happ* που σημαίνει τύχη, μοίρα. Παρομοίως, η γαλλική λέξη *bonheur*, προέρχεται από το *bon* (καλός) και την αρχαία γαλλική *heur* (πεπρωμένο, τύχη). Στη Γερμανική γλώσσα η λέξη *gluck*, ως σήμερα σημαίνει ευτυχία και τύχη. Στα Ιταλικά, Πορτογαλικά και Ισπανικά οι λέξεις *felicita*, *felicidade* και *felicidad*, προέρχονται από το Λατινικό *felix*, που σημαίνει τύχη και μερικές φορές πεπρωμένο. Στην Ελληνική όπως

⁸ Βλ. Δ. Διαμαντόπουλος, 2002 σ. 374.

αναφέραμε η λέξη *ευδαιμονία* ενώνει την καλή τύχη με το καλό θεό⁹. Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα που θα κατέληγαν στην ίδια παρατήρηση, ότι στις Ινδο-Ευρωπαϊκές οικογένειες γλωσσών, η έννοια της ευτυχίας έχει βαθιές ρίζες στο έδαφος της τύχης.

Αυτό το γλωσσολογικό μοτίβο προτείνει ότι για πολλούς αρχαίους λαούς και για πολλούς άλλους αργότερα, η ευτυχία είναι κάτι το οποίο είναι εκτός ανθρώπινου ελέγχου. Κάτι το οποίο είναι στα χέρια των θεών και το οποίο ορίζει η Μοίρα, η Τύχη, ή η Ειμαρμένη. Η ευτυχία, επομένως, ελέγχεται από τα άστρα και όχι από την επιθυμία του ανθρώπου.

Είναι αυτή η μοιρολατρική προδιάθεση που έδωσε πνοή στην επική ποίηση του Ομήρου για τον οποίο, «οι άνθρωποι από όλα τα πλάσματα που αναπνέουν και σέρνονται επάνω στη γη», είναι οι πιο θλιβεροί, οι πιο βασανισμένοι και μόνο οι θεοί είναι «**μακάριοι**»¹⁰. Παρόμοια προοπτική φαίνεται στις ιστορίες της κλασσικής μυθολογίας, της αρχαίας Αιγύπτου και πολλών άλλων παραδοσιακών πολιτισμών. Ο σύνδεσμος ανάμεσα στην ευτυχία-ευδαιμονία, στην τύχη και στην μοίρα κρατήθηκε γερά και μετά τον 5^ο π.Χ. αιώνα (και κατά μια έννοια αντέχει μέχρι σήμερα).

1.4 Ησιόδος

Ο όρος *ευδαιμονία* πρωτο-χρησιμοποιείται στη σωζόμενη ελληνική λογοτεχνία από τον **Ησιόδο (700 ή 800 π.Χ.)**. Από την επική εποχή του Ομήρου και του Ησιόδου τον 8^ο και 9^ο αιώνα π.Χ.¹¹, η έννοια της ευδαιμονίας από ιστορική άποψη παρουσιάζει θρησκευτική προέλευση. Ο Ησιόδος στα *Έργα και Ημέρες* αποδίδει **θρησκευτική σημασία** στο επίθετο **ευδαίμων**: «*ευδαίμων τε και όλβιος... αναίτιος αθανατοίσιν*» (ευδαίμων και ευτυχισμένος μη δίδων αφορμήν να δυσαρεστούνται με αυτόν οι αθάνατοι θεοί). Ο Ησιόδος προτρέπει την αποφυγή της ανομίας, και το σεβασμό προς τους κανόνες των θεών, γιατί εκείνος που τους γνωρίζει και συμμορφώνεται με αυτούς, που

⁹ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 33.

¹⁰ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 34.

¹¹ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 23.

«κάνει τη δουλειά του χωρίς να προσβάλει τους αθάνατους θεούς», θα είναι «ευτυχής και τυχερός άνθρωπος»¹².

Όπως προηγουμένως αναφέραμε στην ετυμολογία της λέξης ευδαιμονία, γενικώς, κατά τους αρχαίους Έλληνες **ευδαίμων** είναι ο άνθρωπος ο οποίος προστατεύεται από τον ευνοϊκώς προς αυτόν διακείμενο **δαίμονα**. Στην αρχαιότητα η λέξη **δαίμων**¹³ αν και συνυπήρχε με τη λέξη θεός, αναφερόταν στην απρόσωπη και απροσδιόριστη δύναμη, ενώ **θεός** στην ανθρωπόμορφη θεϊκή οντότητα. Η έννοια του δαίμονος ισοδυναμούσε με την **Μοίρα**, την Ειμαρμένη. Επίσης, στη λέξη δαίμων αποδίδουν την έννοια του **φύλακα αγγέλου** «κατά φύλακα δαίμονα» αυτός που έχει την εύνοια του δαίμονος¹⁴.

Οι δαίμονες, σύμφωνα με τις αρχαίες θρησκευτικές δοξασίες, είναι πνευματικές οντότητες εις το μεσοδιάστημα μεταξύ θεών και ανθρώπων. Είναι απεσταλμένοι των θεών, πνεύματα που δρουν χωρίς να το βλέπουμε, καθοδηγούν, εποπτεύουν τη συμπεριφορά των θνητών, για χάρη των Ολύμπιων Θεών. Για αυτό όπως αναφέραμε ο *ευδαίμων* είναι **τυχερός, ευτυχής** και έχει μια **αίσθηση του θείου**. Επιπλέον, το να έχει κανείς ένα καλό δαίμονα σημαίνει ότι *κινείται προς το θείο*, αντιθέτως από το να έχει ένα **«κακό δαίμονα»**, έναν **δυσ-δαίμονα**, οπότε παραμερίζεται ή εκμαυλίζεται, είναι δυστυχής και η τύχη δεν είναι με το μέρος του, έχει **κακοδαιμονία**¹⁵. Υπό αυτή την έννοια, η ευτυχία του κάθε ανθρώπου εξαρτάται από τη καλή ή κακή διάθεση του δαίμονα, του «αγγέλου» που εποπτεύει τη ζωή του.

Ο σύγχρονος μελετητής Λυμπουρλής γράφει ότι ο όρος ευδαιμονία στην αρχαιότητα *«βρισκόταν πολύ κοντά, θα λέγαμε, στον όρο ευτυχία, αφού, όπως εκεί (στην ευτυχία), έτσι και εδώ (στην ευδαιμονία) εννοείται κάτι που δεν πετυχαίνει ο άνθρωπος δι' εαυτού, αλλά κάτι που για να το αποκτήσει, πρέπει να το ζητήσει με προσευχή από τον θεό»*¹⁶.

¹² Βλ. Ησίοδος, 1993 στίχος 826.

¹³ **Δαίμων** (αρσ. και θηλ.) ήταν η πιο ευσεβής λέξη. Παράγεται από το ρήμα *δαίω* (μοιράζω στον καθένα την τύχη του).

¹⁴ Βλ. Θ.Μ.Ε. Τόμος 5^{ος}, Ευδαιμονισμός σ. 1020.

¹⁵ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 24.

¹⁶ Βλ. Αριστοτέλης, ΗΝ, Βιβλία Α-Δ, σ. 65.

Παρακάτω γίνεται μια σύντομη αναφορά στις περί ευδαιμονίας απόψεις μερικών σπουδαίων πνευμάτων της ελληνικής αρχαιότητας όπως ο Ηράκλειτος, ο Δημόκριτος, ο Θουκυδίδης, ο Πρωταγόρας, ο Δάμων και ο Πλάτων.

1.5 Ηράκλειτος

Ο Ηράκλειτος υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος έχει το θείο μέσα στον ίδιο τον εαυτό του και δεν πρέπει να περιμένει μέσα από άλλο θείο (το δαίμονα), να αποκτήσει την ευδαιμονία. **Η επίτευξη της ευδαιμονίας εξαρτάται από τις πράξεις των ανθρώπων**, σχετικά με αυτό γράφει ο μεγάλος Εφέσιος σοφός **Ηράκλειτος** που έζησε γύρω στο 500 π.Χ. Ο Ηράκλειτος ήταν αντίθετος με τις μοιραλατρικές δοξασίες, θεωρεί ότι *«ἦθος ἀνθρώπω δαίμων»*⁶, «δαίμων για τον άνθρωπο δεν είναι παρά ο χαρακτήρας του» δηλαδή ο κάθε άνθρωπος καθορίζει τη μοίρα του μόνος του και όχι κάποιος δαίμων. Σύμφωνα με το ρητό του Ηράκλειτου η ευδαιμονία του ανθρώπου εξαρτάται από την **εσωτερική ψυχική τελειότητα** της προσωπικότητάς του.

1.6 Δημόκριτος

Με μεγαλύτερη σαφήνεια συμφωνεί και ο **Δημόκριτος (460 π.Χ-370 π.Χ.)**, *«εὐδαιμονίη ψυχῆς καί κακοδαιμονίη»* δηλαδή *«εἶναι υπόθεσις τῆς ψυχῆς ἡ ευδαιμονία καὶ ἡ κακοδαιμονία»* ενώ σε ένα άλλο απόσπασμα αναφέρει ότι *«ἡ εὐδαιμονίη¹⁷ οὐκ ἐν βροσκήμασιν οἰκεῖ οὐδέ ἐν χρυσῶ· ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος»*. Χρησιμοποιεί επίσης τον όρο *«εὐθυμία»* θέλοντας να δηλώσει την πιο επιθυμητή για τον άνθρωπο κατάσταση όπου βρίσκεται η ευδαιμονία, την ηρεμία και γαλήνια ψυχική κατάσταση του θυμικού¹⁸. Ο Δημόκριτος προσθέτει ότι η υπερβολική φιλοδοξία πρέπει να αποφεύγεται και ο άνθρωπος δεν πρέπει να ταράζεται από το φόβο μπροστά στα πράγματα που υπάρχουν επάνω ή κάτω από τη γη και να επιδιώκει γαλήνια και ήρεμη ψυχική κατάσταση.

¹⁷ «ἡ ευδαιμονία δεν κατοικεί (δεν έχει να κάνει) με τα πλούσια κοπάδια και με το χρυσάφι· ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ κατοικία τοῦ δαίμονος = με τὴν ψυχὴ ἔχει νὰ κάνει ὁ δαίμων» (ἴσως ἠθέλε νὰ πει: ἡ ευδαιμονία καὶ ἡ κακοδαιμονία)¹⁷. Καὶ πάλι ἡ ευδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου εξαρτᾶται ἀπὸ τὸν εσωτερικὸ τοῦ κόσμου.

¹⁸ Βλ. Θ.Μ.Ε. Τόμος 5^{ος}, Ευδαιμονισμός σ. 1020.

1.7 Θουκυδίδης

Παρόμοια γνώμη εκφράζει και ο **Θουκυδίδης** (490 π.Χ.-398 π.Χ) εις τον *Επιτάφιον* (II-43)¹⁹ όπου παρουσιάζει τον **Περικλή** (495 π.Χ.-429 π.Χ) να λέει ότι ευδαιμονία είναι η *ελευθερία* και η ελευθερία είναι *ενοψυχία*, «τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εἴψυχον», η γενναιότητα της ψυχής, το ψυχικό σθένος. Σε αυτό το σημείο παρατηρούμε ότι η ευδαιμονία ήδη την εποχή της αρχαιότητας έκανε μετάβαση από **θρησκευτική** σε **ψυχολογική**, και παραπέρα σε **πνευματική** έννοια²⁰.

1.8 Πρωταγόρας

Ας εξετάσουμε τις απόψεις κι άλλων φιλοσόφων της αρχαιότητας. Ο σοφιστής **Πρωταγόρας** (490 π.Χ.-420 π.Χ.) διδάσκει την *εὐβουλίαν*, την ικανότητα του ανθρώπου να σκέφτεται σωστά²¹. Ο Αριστοτέλης θεωρεί την **εντελέχεια** ως ευδαιμονία και ύψιστο σκοπό στη ζωή ενός ανθρώπου.

1.9 Δάμων

Η παράδοση πάλι μας πληροφορεί ότι ο φίλος του Περικλή και δάσκαλός του στη μουσική, ο Αθηναίος σοφιστής **Δάμων** (5^ο π.Χ. αιώνα), συνδέει την ευδαιμονία με την *εὐκοσμίαν*, λέξη όρο με την οποία μάλλον θα εννοεί την **πειθαρχία** του πολίτη²².

1.10 Πλάτωνας

Κατά τον **Πλάτωνα** (427 π.Χ.-347 π.Χ.) η ευδαιμονία είναι το **αγαθό**²³ που κατέχει μόνο ο σοφός άνθρωπος επειδή είναι αυτός που αποβλέπει στο τέλειο «**Κόσμο των Ιδεών**», οι οποίες αποτελούν τα τέλεια πρότυπα και για να τα γνωρίσει ο άνθρωπος δεν χρησιμοποιεί τις αισθήσεις του, αλλά το νου του, ο οποίος είναι μέρος της ψυχής του. Όταν ο άνθρωπος γνωρίζει τον «Κόσμο των Ιδεών» η ψυχή του γίνεται ελαφριά ελευθερώνει το σώμα του από τη φυλακή και το σκοτάδι της αμάθειας που της επιβάλει η

¹⁹ Βλ. http://www.greeklanguage.gr/greekLang/ancient_greek.

²⁰ Βλ. <http://el.wiktionary.org/wiki>.

²¹ Απαντά ο Πρωταγόρας στον Σωκράτη όταν τον ρωτά το τι επρόκειτο να μάθει από αυτόν ένας μαθητής τους «*Από τη διδασκαλία μου κερδίζει κανείς... την ικανότητα να σκέφτεται σωστά για τις υποθέσεις του σπιτιού του και για τις υποθέσεις της πολιτείας*». [Βλ. Αριστοτέλης, ΗΝ, Βιβλία Α-Δ, σ. 62].

²² Βλ. Αριστοτέλης, ΗΝ, Βιβλία Α-Δ, σ. 64.

επίγεια ζωή. Όταν ο άνθρωπος ανακαλύπτει αυτό το στάδιο ανυψώνεται προς το φως και την ύψιστη ιδέα του αγαθού, τον θεό. Για αυτό ο προορισμός του ανθρώπου είναι η φυγή από τον υλικό κόσμο από την μια πλευρά και από την άλλη η ομοίωσή του με τον θεό. Ο τρόπος που επιτυγχάνεται αυτή η κατάσταση ευδαιμονίας είναι με τον αρμονικό συνδυασμό των τριών αρετών, δηλαδή της «σοφίας», της «ανδρείας» και της «σωφροσύνης» που αντιστοιχούν στα τρία μέρη της ψυχής. Από τον συνδυασμό των τριών αυτών αρετών προκύπτει η τέταρτη κύρια αρετή η «δικαιοσύνη». Για αυτό ο δίκαιος άνθρωπος είναι ο πλησιέστερος στο Θεό, άρα και ο πιο ευτυχής-ευδαίμων²⁴.

1.11 Φιλοσοφικά ρεύματα και η ευδαιμονία

1.11.1 Κυνισμός

Οι **Κυνικοί**²⁵, φιλόσοφοι αντισυμβατικοί, ισχυρίζονται ότι οι όλες οι κοινωνικές συμβάσεις και οι καθιερωμένες ανθρώπινες αξίες είναι περιττές και ότι **η ευδαιμονία** μπορεί να επιτευχθεί μόνο με μια ζωή όσο γίνεται πιο **απλή και φυσική, όπως είναι αυτή των ζώων**. Επίσης, πιστεύουν ότι ο άνθρωπος πρέπει να απαλλαγεί από τα δεσμά της «Πόλης - κράτους», καθώς και των ιδανικών της²⁶.

1.11.2 Σκεπτικισμός

Οι **Σκεπτικιστές** με κύριο εκπρόσωπο τον Πύρρωνα τον Ηλείο (360 π.Χ-270 π.Χ) πιστεύουν ότι τόσο οι αισθήσεις, όσο και οι γνώσεις μας εξαπατούν και επομένως, η ορθή γνώση της φύσης των πραγμάτων δεν μπορεί να αποκτηθεί μέσω της εμπειρίας του ορατού Κόσμου. Σύμφωνα, με τους Σκεπτικιστές για να φθάσει κανείς στην **ευδαιμονία** **πρέπει να αμφισβητεί συνεχώς τις δοξασίες όλων των ανθρώπων** (ακόμα και των φιλοσόφων) και να μην εκφέρει γνώμη ή οποιαδήποτε άποψη, παρά μόνο για τις προσωπικές του εμπειρίες. Η στάση αυτή προσφέρει ανακούφιση στους ανθρώπους που δε γνωρίζουν την πραγματικότητα και τους απαλλάσσει το δογματισμό. Ο Σκεπτικισμός

²⁴ Βλ. <http://el.science.wikia.com/Ευδαιμονία>.

²⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα «Κυνικός» προήλθε από το ψευδώνυμο κύων = σκύλος, που είχε δοθεί στον Διογένη, τον διασημότερο εκπρόσωπο των Κυνικών, για την αναισχυντία του.

²⁶ Βλ. <http://el.science.wikia.com/Ευδαιμονία>.

προτρέπει τους ανθρώπους να ζουν σύμφωνα με την Φύση και τους χαρίζει την **υπέρτατη αρετή** που είναι η **πνευματική γαλήνη**, δηλαδή η **αταραξία**²⁷.

1.11.3 Επικουρισμός

Το ρεύμα των Επικούρειων, που είναι από τα πιο σημαντικά ρεύματα στο χώρο του φιλοσοφικού στοχασμού, δίνει μεγάλη αξία στο ρόλο της ευδαιμονίας και για αυτό θα αναφερθούμε εκτενέστερα σε αυτούς. Οι **Επικούρειοι**, είναι οι μαθητές και οι πνευματικοί επίγονοι της φιλοσοφικής διδασκαλίας που εισηγήθηκε ο Επίκουρος (341 π.Χ.-270 π.Χ.). Στη σύγχρονη εποχή ο όρος Επικουρισμός συνήθως συνδέεται με ένα είδος ζωής που βασίζεται στις ηδονές και τις σαρκικές απολαύσεις²⁸. Στην πραγματικότητα ο Επίκουρος είχε μια διαφορετική αντίληψη για το ποιες είναι οι ύψιστες επιθυμίες του ανθρώπου. Για τον Επίκουρο η δυνατότερη και η πιο βασική από τις επιθυμίες του ανθρώπου είναι η **απουσία του πόνου**. Άρα, η πλήρης απουσία του πόνου (απονία) και πόθου είναι η καθ' εαυτή βασική **ηδονή**, δηλαδή η σωματική και ψυχική ηρεμία²⁹. Την ηδονή ο Επίκουρος την ονομάζει κατάσταση απονίας και ως απουσία πνευματικής αγωνίας ή ταραχής, **αταραξίας**. Οι αληθινοί σκοποί του ανθρώπου συμβουλεύουν «νηφάλια» σκέψη ή αυτό που αναφέρει αλλού ως «σύνεση», την καλλιέργεια της γνώσης του κόσμου και τη γνώση του εαυτού, την **αυτογνωσία**³⁰.

Ο Επίκουρος αντιδιέστειλε τις ηδονές στις «ενεργές», «κατά κινήση» ηδονές, που είναι οι απολαύσεις και διασκεδάσεις, προς τις «στατικές» ηδονές, «καταστηματικές» ηδονές, που δεν ταυτίζονται ή υποκρύπτονται στις σωματικές ηδονές. Οι ανώτερες των δύο ηδονών είναι οι καταστηματικές ηδονές αφού συνοδεύονται από την πλήρη απουσία πόθου αλλά και πόνου (απονία) και εκφράζονται με σωματική και ψυχική υγεία, δηλαδή **ευδαιμονία**³¹.

Πιο συγκεκριμένα, ο Επίκουρος δεν επιδιώκει την ηδονή καθ' εαυτή με την εξής λογική. Εάν η ηδονή είναι το ύψιστο αγαθό, και ο πόνος το μεγαλύτερο κακό, τότε είναι

²⁷ <http://el.science.wikia.com/Ευδαιμονία>.

²⁸ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, 2009 σ. 239.

²⁹ Βλ. The Philosophy of Happiness, σ. 18.

³⁰ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 83.

³¹ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, 2009 σ. 239.

καλύτερο να αποφευχθεί η ηδονή εάν θα οδηγήσει μακροπρόθεσμα σε πόνο. Κατά τον ίδιο τρόπο, αξίζει κανείς να ανεχθεί επίπονες καταστάσεις εάν θα φέρουν μακροπρόθεσμα απόλαυση δηλαδή ευδαιμονία.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο Επικουρισμός είναι μια πρόσκληση για συντηρητική ζωή, αποφυγή κάθε είδους κατάχρησης είτε αυτό αφορά κατανάλωση τροφής, ποτού, σαρκικών απολαύσεων και κάθε άλλη υπερβολή³². Ο Σενέκας (Στωικός) επισημαίνει ότι η διδασκαλία του Επίκουρου είναι έντιμη και ευσεβής και αν την εξετάσεις καλύτερα, αυστηρή, απέριτη. Η ηδονή του Επίκουρου είναι στην πραγματικότητα, «νηφάλια» και «εγκρατής», σε απόλυτη συμφωνία με την αρετή.

Ο Επίκουρος προσθέτει ότι υπάρχουν και επιθυμίες οι οποίες είναι **μάταιες**. Αυτές είναι οι επιθυμίες οι οποίες δεν είναι «φυσικές» και για αυτό το λόγο δεν δημιουργούν πόνο εάν δεν εκπληρωθούν. Παράδειγμα τούτων είναι η επιθυμία για πλούτη, κοινωνική καταξίωση και τιμές³³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι ο Επίκουρος συμβουλεύει ένα αγαπητό του μαθητή «να ανοίξει πανιά και να πλεύσει μακριά από τη κουλτούρα³⁴», εννοώντας ότι συγκαταλέγει στις μάταιες επιθυμίες που μπορεί να έχει ο άνθρωπος, την έλξη του προς τις επιστήμες και την φιλοσοφία. Αντίθετα από τον Αριστοτέλη ο οποίος προέβαλε την αξία του φιλοσοφικού βίου και την απόλαυση που προσφέρει στον άνθρωπο, ο Επίκουρος υποβιβάζει την αξία της φιλοσοφίας αφού δεν υπάρχει «πόνος» όταν κάποιος δεν είναι φιλόσοφος. Για τον Επίκουρο, το μυαλό, δηλαδή ο λόγος, παίζει σημαντικό ρόλο για μια ευτυχισμένη ζωή, αλλά η χρήση του είναι να αναμένει και να συλλέγει τις απολαύσεις – ηδονές των αισθήσεων,³⁵ και όχι να διάγει απαραίτητα φιλοσοφικό βίο που για τον Αριστοτέλη για παράδειγμα είναι η οδός προς τον ύψιστο στόχο δηλαδή την ευδαιμονία.

Η ευτυχισμένη ζωή για τους Επικούρειους με βάση αυτά που αναφέραμε, είναι μια ζωή απαλλαγμένη από τους φόβους και τις οδυνηρές σκέψεις, οι οποίες μπορούν να

³² Βλ. The Philosophy of Happiness, σ. 17.

³³ Βλ. The Philosophy of Happiness, σ. 17.

³⁴ Βλ. Διογένης Λαέρτιος, Χ5.

³⁵ Βλ. The Philosophy of Happiness, σ. 19.

προκαλέσουν ψυχική και σωματική οδύνη. Αξίζει να σημειωθεί ότι η φιλία συμπληρώνει τον ευδαιμονιστικό βίο όπως έχει ισχυριστεί ο Επίκουρος: «Από όλα τα πράγματα που ο σοφός Δημιουργός φρόντισε να υπάρχουν για να βοηθούν κάποιον να ζήσει ευτυχισμένος σε ολόκληρη τη ζωή του, το σημαντικότερο είναι σαφέστατα η φιλία»³⁶. Για αυτό ο Επίκουρος εύκολα θα θεωρούσε τη συντροφιά μερικών καλών φίλων, σε ένα απλό κήπο, με απλή και υγιεινή τροφή³⁷ σε κάθε περίπτωση ως **κατάσταση ευδαιμονίας**.

1.11.4 Στωικισμός

Στην αρχαιότητα οι μεγαλύτεροι πόλεμοι των Επικούρειων ήταν οι Στωικοί. Η **Στωϊκή** φιλοσοφία είναι αρχαία σχολή φιλοσοφίας ιδρυτής της οποίας είναι ο Ζήνων ο Κιτιεύς (334 π.Χ-262 π.Χ), ο οποίος υποστηρίζει ότι η ευδαιμονία δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω της «σωστής» απόλαυσης όπως εισηγήθηκαν οι οπαδοί του Επικουρισμού, αλλά μέσω της αρετής, η οποία είναι αυτάρκης, αυτόνομη, το μόνο αγαθό για τον άνθρωπο, το οποίο είναι πάντα ευεργετικό και μπορεί να υποδειχθεί στον άνθρωπο μέσω της μελέτης της φιλοσοφίας. Η αρετή δε είναι αρκετή για να φθάσει κανείς στην ευδαιμονία.

Η ενάρετη ζωή συνίσταται σε μια ζωή η οποία συμβαδίζει με τους νόμους της **φύσης**, δηλαδή σύμφωνα με τη λογική ή το λόγο (νου) του Θεού. Ο άνθρωπος ως μέρος της Φύσης είναι προικισμένος με το «λόγο του Θεού» ο οποίος αν και υπάρχει ατελής μέσα του, μπορεί να τελειοποιηθεί με την αυτογνωσία.

Ο ενάρετος άνθρωπος χαρακτηρίζεται από «απάθεια» και «αταραξία». Τα ανθρώπινα **πάθη** είναι κατά τους Στωικούς η πηγή της δυστυχίας. Για παράδειγμα, πάθη είναι ο πόνος, το άγχος, η λύπη, ο θυμός, η ντροπή, η απέχθεια, η δυσαρέσκεια. Για αυτό το λόγο, αν η ψυχή του ανθρώπου είναι απαλλαγμένη από τα πάθη, τότε δεν υπάρχει αντίφαση μέσα στον ορθό λόγο και τις επιθυμίες του, πράγμα που σημαίνει ότι μπορεί να

³⁶ Βλ. R. Layard, 2011 σ. 110.

³⁷ Βλ. The Philosophy of Happiness, σ. 18.

ζήσει σύμφωνα με την φύση. Γιατί μόνο η συμφωνία με την φύση μπορεί να μας εγγυηθεί μια ευτυχισμένη ζωή³⁸.

Οι Στωικοί υποστηρίζουν ότι η **αποστασιοποίηση** από το άγνωστο και το ανεξέλεγκτο κομμάτι της πραγματικότητας, προστατεύει τον άνθρωπο από τον κίνδυνο του πόνου που πιθανόν να ελλοχεύει. Ο ευτυχισμένος άνθρωπος είναι αυτός ο οποίος έχει μάθει να δέχεται τη ζωή ολοκληρωτικά, να μην βασανίζεται από την κατάσταση του ή τις υποχρεώσεις του, αποδέχεται τη ροή των πραγμάτων και για αυτό διακατέχεται από ψυχική ηρεμία και ψυχραιμία. Προϋπόθεση είναι ο **αυτοέλεγχος**, ο έλεγχος του μυαλού γιατί κατά τους Στωικούς, *«είναι ένα σημάδι διαφωτισμένου βίου το να ξέρει κανείς ποιες πλευρές της πραγματικότητας είναι πέρα από τον έλεγχο του καθενός»*³⁹. Οι Στωικοί αναζητούν την ευδαιμονία μέσω της ελάττωσης αρνητικών συναισθημάτων ώστε να μειωθεί ο πόνος που αναπόφευκτα βιώνει ο άνθρωπος. *Το υπέρτατο αγαθό για τους Στωικούς συνίσταται σε μια εύροια βίου ενώ το σύμπαν λειτουργεί βάσει μιας έλλογης τάξης πραγμάτων με νομοτελειακή αναγκαστική συνέχεια*. Η αποδοχή αυτής της γνώσης βοηθά τον άνθρωπο να ζει *κατά λόγον, κατά φύσιν και κατ' αρετήν*. Όσο γνωρίζει και αποκτά αρετή ο άνθρωπος, τόσο προσεγγίζει τη σοφία. Για τον Στωικό, σοφία ίσον ευδαιμονία και ευδαιμονία ίσον σοφία. Η στωική φιλοσοφία είναι πάνω από όλα «άσκηση αρετής», που οδηγεί τον άνθρωπο στην ευδαιμονία⁴⁰.

1.11.5 Νεοπλατωνισμός

Αξίζει να αναφερθούμε στην **Νεοπλατωνική** φιλοσοφία (3^{ος} αι. μ.Χ.) που θεωρείται το **τελευταίο φιλοσοφικό ρεύμα της αρχαιότητας** το οποίο πρεσβεύει την θέση ότι ο δρόμος προς την ευδαιμονία είναι **η ανάταση της ψυχής και η ομοίωσή της με τον θεό**, έτσι όπως αυτός γίνεται αντιληπτός στη νεοεμφανισθείσα χριστιανική διδασκαλία. Ο σκοπός του ανθρώπου δηλαδή, είναι να βοηθήσει την ψυχή του να επανέλθει, μετά τον θάνατο, στην αρχική της κατάσταση, σε έναν ανώτερο Κόσμο.

³⁸ Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 244-245.

³⁹ Βλ. O. Höffe, 2010 σ. 63.

⁴⁰ Βλ. Θ. Πελεgrίνης, 1997 σ. 111-113.

Η σημαντικότερη όμως θέση των Νεοπλατωνικών για την ευδαιμονία διατυπώθηκε από τον κυριότερο εκπρόσωπό τους των Πλωτίνο, μαθητή του Αμμωνίου Σακκά, (3ος αι. μ.Χ.), σύμφωνα με αυτόν η ευδαιμονία είναι ταυτόσημη με την «ευζωία», η οποία *συνίσταται στην ευχάριστη διάθεση ή την ικανότητα να πραγματοποιούν τα ανθρώπινα όντα αυτό που ορίζει η φύση τους χωρίς εμπόδια*⁴¹. Επιπλέον, πραγματικά ευτυχισμένοι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εκείνος που μέσω της «φιλοσοφικής και ηθικής προετοιμασίας της ψυχής», τη φορά προς την αρετή που οδηγεί στην κάθαρση, οδηγείται στην **αυτογνωσία**, που στον Πλωτίνο είναι περισσότερο μια έννοια **μεταφυσική** και έχει λιγότερο ηθική διάσταση όπως το «γνώθι σ' αυτόν» του Σωκράτη. Ο άνθρωπος που αποκτά αυτογνωσία είναι ευδαίμων αφού ζει την παρουσία του θεού μέσα του⁴².

1.12 Ο ευδαιμονισμός ως ηθικολογικό σύστημα

Ως **ηθικολογικό σύστημα** εννοούμε «ένα σύστημα το οποίο περιλαμβάνει τις ηθικές αρχές μιας συγκεκριμένης παράδοσης, μιας ομάδας ή ενός ατόμου»⁴³ και που δέχεται ότι το ύψιστο για τον άνθρωπο αγαθό είναι η ευδαιμονία (ευτυχία). Βασικό αντικείμενο ενός τέτοιου συστήματος είναι **η μελέτη της αγαθότητας και της ορθής πράξης**. Η θεμελιώδης γνώμη των περισσότερων ηθικολογικών συστημάτων είναι ότι όλοι οι άνθρωποι **τείνουν εκ φύσεως** να επιδιώκουν την απόκτηση και την απόλαυση της ευδαιμονίας και η αποδοχή ότι **το ύψιστο αγαθό για τον άνθρωπο είναι η ευδαιμονία** δηλαδή η ευτυχία, η άνηση⁴⁴. Επειδή την έννοια της ευδαιμονίας δύναται να την νοήσουμε με διάφορες εκδοχές, αντίστοιχα προκύπτουν διάφορα και αντιτιθέμενα μεταξύ τους είδη του ευδαιμονισμού. Για την επιστημονική αρτιότητα της μελέτης μας, κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε και κάποια ευδαιμονιστικά συστήματα όπως είναι: **ο ηθικός και ψυχολογικός ευδαιμονισμός, ο αισθησιακός-ηδονιστικός, ο μηδενιστικός, ο εγωιστικός-απολαυστικός και άλλα ευδαιμονιστικά συστήματα.**

⁴¹ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, Λεξικό 2009 σ. 439.

⁴² Βλ. A. Richter, σ. 50.

⁴³ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 360.

⁴⁴ Βλ. Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος 5^{ος}, Ευδαιμονισμός, σ. 1018.

1.12.1 Ο ηθικός ευδαιμονισμός και ο ψυχολογικός ευδαιμονισμός

Ο ηθικός και ο ψυχολογικός ευδαιμονισμός «ενίοτε συνδυάζονται από την άποψη ότι κάθε ελεύθερη κι εμπρόθετη πράξη έχει ως τελικό στόχο την ευτυχία αυτού που δρα»⁴⁵. Κοινό γνώρισμα των ηθικών συζητήσεων των αρχαίων φιλοσόφων είναι η άποψη ότι ένας δρών δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ορθολογικά, εάν μια πράξη του προμήνυε λιγότερη ευτυχία από μια δυνατή για αυτόν εναλλακτική πράξη. Για αυτό το λόγο μερικοί πιστεύουν, ότι οι περισσότερες αρχαίες θεωρίες αποτελούν εκδοχές του **εγωισμού**^{46 47}. Εφόσον οι αρχαίοι θεωρούσαν την ευτυχία ως τον τελικό σκοπό που δικαιολογεί τις πράξεις μας, οι ηθικές τους θεωρίες τείνουν να είναι **τελεολογικές**⁴⁸⁴⁹. Με βάση αυτή την εκδοχή ο ευδαιμονισμός προσλαμβάνει ηθική και πνευματική σημασία. Δηλαδή η ορθή ή ενάρετη πράξη ερμηνεύεται ως πράξη που συντελεί στην επίτευξη του αγαθού ή και το μεγιστοποιεί, όπως ότι η ενάρετη πράξη καθ' αυτή διαθέτει αξία και, συνεπώς, είναι συγκροτική της ευτυχίας του δρώντος⁵⁰. Κατά αυτήν την έννοια εκλαμβάνουν την ευδαιμονία **ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης** μεταξύ άλλων.

1.12.2 Ο αισθησιακός σε αντίθεση προς τον πνευματικό ευδαιμονισμό.

Η θεώρηση ότι η ευδαιμονία είναι ευχαρίστηση η οποία προέρχεται από τις αισθητικές ηδονές εκφράζει τον **αισθησιακό ευδαιμονισμό**, ο οποίος όμως τείνει να ταυτιστεί με τον **ηδονισμό**.

⁴⁵ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 369.

⁴⁶ Με τον όρο **εγωισμό** εννοούμε κάθε άποψη που με συγκεκριμένο τρόπο καθιστά το εγώ ως κέντρο. Υπάρχουν διάφορες εκδοχές εγωισμού όπως ο **ηθικός εγωισμός** όπου οι άνθρωποι οφείλουν να δρουν προς το συμφέρον τους. Ο **ψυχολογικός εγωισμός** αναφέρεται στα κίνητρα των πράξεων αφού η ανθρώπινη φύση είναι ο άνθρωπος να κάνει αυτό που είναι προς το συμφέρον του.

⁴⁷ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 300.

⁴⁸ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 1123.

⁴⁹ Με τον όρο **τελεολογία** εννοούμε τη φιλοσοφική θεωρία ότι όλη η φύση κατευθύνεται σε στόχους ή είναι λειτουργικά οργανωμένη. Πρώτος ο Πλάτων πρότεινε ότι η οργάνωση του φυσικού κόσμου «μπορεί να κατανοηθεί συγκρινόμενη με τη συμπεριφορά ενός εμπρόθετου δρώντος - **εξωτερική τελεολογία**». Για παράδειγμα, τα ανθρώπινα όντα μπορούν να προσαρμόζονται τη συμπεριφορά τους με υπολογισμένους τρόπους ώστε να εκπληρώσουν τις προθέσεις τους. Και ο Αριστοτέλης προσέδωσε στόχους στην ίδια τη φύση – **εσωτερική τελεολογία**, υποστηρίζοντας ότι το κάθε είδος έχει το δικό του τελικό αίτιο, και οι οντότητες είναι έτσι δημιουργημένες ώστε να τείνουν να εκπληρώσουν αυτόν τον στόχο. Οι **φυσικοί θεολόγοι** υποστηρίζουν ότι κάθε οντότητα είναι προικισμένη από τον θεό να εκπληρώσει τη δική της φύση. Ο **Darwin** (1809-1882), εξήγησε το τελεολογικό χαρακτήρα του ζωντανού κόσμου μέσα από την εξελικτική διαδικασία.

⁵⁰ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 370.

Εκπρόσωποι του **ηδονιστικού ευδαιμονισμού** υπήρξαν κατά την αρχαιότητα ο **Αρίστιππος ο Κυρηναίος (435 π.Χ-355 π.Χ)**, μαθητής του Σωκράτη, και λίγο αργότερα κατά τα τέλη του 4^{ου} π.Χ. αιώνα ο **Επίκουρος (341 π.Χ-270 π.Χ)**. Ο **ηδονιστικός ευδαιμονισμός** καταλήγει εις **αρνητικό ευδαιμονισμό**, γιατί θεωρεί ως ευδαιμονία την κατάσταση εκείνη κατά την οποία ο άνθρωπος κατορθώνει να απαλλαγεί από κάθε ενόχληση και πόνο.

Συνήγοροι του αρνητικώς θεωρούμενου ευδαιμονισμού ο οποίος καταλήγει στο **μηδενισμό** (δηλαδή την άρνηση των καθιερωμένων αξιών και ηθικών κανόνων σε κάθε τομέα της ανθρώπινης δράσης)⁵¹, υπήρξαν κατά την αρχαιότητα (3^ο αιώνα π.Χ.) ο **Ηγησίας (3^ο αιώνα π.Χ.)** τον οποίον αποκαλούσαν «Πεισιθάνατος» και στη σύγχρονη εποχή, τον 19^ο αιώνα μ.Χ., ο Γερμανός φιλόσοφος ο **Σοπεγχάρουερ (1788 – 1860)**⁵².

Ο Ηγησίας ήταν υποστηρικτής της αυτοκτονίας και δίδασκε ότι μέσω αυτής ο άνθρωπος **απαλλάσσεται από τις ενοχλήσεις της ζωής**. Κατά τον **Σοπεγχάρουερ**, ο οποίος ακολούθησε τις περί **Nirvana** δοξασίες των Ινδών, δεν αρκεί η αυτοκτονία για να πραγματωθεί η πολυπόθητη ευδαιμονία, αλλά απαιτείται επιπλέον και η νέκρωση της παγκόσμιας βούλησης αφού αποτελεί την οντολογική βάση του σύμπαντος.

1.12.3 Τον μηδενιστικό ευδαιμονισμό εγκρίνει και η ινδική φιλοσοφία.

Επειδή ο αισθησιακός ευδαιμονισμός αναφέρεται στην **προσωπική ευδαιμονία**, δηλαδή την ευτυχία του «ατομικώς υφισταμένου ανθρώπου», χαρακτηρίζεται και ως **εγωιστικός**. Επιπλέον, επειδή ο αισθησιακός ευδαιμονισμός **θεωρεί την ευδαιμονία ως απόλαυση**, βρίσκεται σε αντίθεση προς τον ευδαιμονισμό ο οποίος συνδέεται με την **ενεργητικότητα**⁵³.

Σε αντίθεση προς τον **εγωιστικό απολαυστικό εγωισμό** που συνίσταται στο να προάγει κανείς με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη δική του ευτυχία, βρίσκεται ο **ηθικός**

⁵¹ Βλ. Δ. Διαμαντόπουλος, 2002 σ. 490.

⁵² Βλ. <http://el.wikipedia.org/wiki>.

⁵³ Βλ. Θ.Μ.Ε. σ. 1018.

εγωισμός που βασίζεται στο ιδεώδες της **ορθολογικής φιλαυτίας**⁵⁴. Οι πιο γνωστοί εκπρόσωποι του ηθικού εγωισμού στη νεότερη φιλοσοφία είναι ο Hobbes (1588-1679) και ο Spinoza (1632-1677), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι το καθήκον, σύμφωνα με τον οικουμενισμό, συνίσταται στο να προάγει κανείς με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την ευτυχία της ανθρωπότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, η ευδαιμονία μπορεί να θεωρηθεί και ως **ενεργητικότητα**, που θέτει ως σκοπό την πραγματοποίηση της ευημερίας, δηλαδή ευδαιμονίας όχι μόνο του ατόμου αλλά **υπερατομικών κοινωνικών ομάδων**, από αυτό προκύπτει ο **κοινωνικοκρατικός-οφελμοκρατικός ευδαιμονισμός**.

1.12.4 Κοινωνικοκρατικός-οφελμοκρατικός ευδαιμονισμός

Οι πιο διακεκριμένοι υπέρμαχοι του οφελμισμού είναι ο **Jeremy Bentham** (1748-1832) και ο **John Stuart Mill** (1806-1873) που όρισαν ως ιδεώδες την **οφελμοκρατία** (utilitarianism), δηλαδή τη μέγιστη ευδαιμονία για όσο το δυνατόν μέγιστο αριθμό ανθρώπων. Οι οπαδοί της **ευδαιμονιστικής οφελμοκρατίας** είναι στους τελευταίους αιώνες ο **αγγλοσαξονικός πραγματισμός** και ο **μαρξισμός**.

Η ευδαιμονία από μια άλλη προσέγγιση είναι δυνατόν να **μην** θεωρηθεί ως **τελικός σκοπός**, αλλά ως επακόλουθο το οποίο προκύπτει από την **σύμφωνα με την αρετή ενεργητικότητα και τελείωση της ψυχής**. Επίσης, η ενάρετη πράξη καθ' αυτή διαθέτει αξία και συνεπώς είναι **συγκροτητική** της ευδαιμονίας του δρώντος⁵⁵.

1.13 Θρησκευτικός ευδαιμονισμός. Χριστιανισμός

Οι **Πατέρες της Ελληνικής Ορθοδοξίας** προσάρμοσαν προς τις χριστιανικές αντιλήψεις την αριστοτελική αντίληψη περί ευδαιμονίας. Κατά αυτούς **η μεγαλύτερη ευδαιμονία για τον άνθρωπο είναι το επακόλουθο της τροφής της πνευματικής ενόρασης του ανθρώπου προς τον Τριαδικό Θεό**. Ο Αυγουστίνος (Aurelius Augustinus, 354 μ.Χ.-430 μ.Χ.), διδάσκει ότι η ανθρώπινη ψυχή βρίσκει μόνο στον Θεό

⁵⁴ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 384.

⁵⁵ Βλ. Robert Audi, 2011 σ. 370.

την τελική της γαλήνη. Παρόμοια ο **Θωμάς Ακινάτης** (Θωμάς του Ακουΐν ή Ακουΐνο, 1225-1274), συνδέει την **πνευματική ευδαιμονία** (beatitudo) ως επακόλουθο της τροφής της ανθρώπινης ψυχής⁵⁶.

1.14 Σπινόζα, Stafesbury

Κατά τους νεώτερους χρόνους ο Σπινόζα (1632-1677) διδάσκει ότι την πραγματική ευδαιμονία την παρέχει στον άνθρωπο ο πνευματικός προς τον Θεό έρωσ (amor Dei intellectualis). Κατά τον ίδιο τρόπο εκλαμβάνει την ευδαιμονία και ο Άγγλος φιλόσοφος Stafesbury (1671-1713), δηλαδή υπό πνευματική έννοια, και εσωτερική ψυχική γαλήνη και ευαρέστηση.

1.15 Καντ

Αξίζει να σημειωθεί ότι σφοδρότατο πόλεμο κατά του ευδαιμονισμού ασκεί ο Γερμανός φιλόσοφος Καντ (1724-1804). Κατά αυτόν κάθε ευδαιμονιστής είναι εγωιστής, γιατί δεν θέτει ως κριτήριο των ενεργειών του την ιδέα του ηθικού χρέους αλλά την ατομική του ωφέλεια και ευτυχία. Και οι περισσότεροι των ηθικολόγων της σύγχρονης εποχής, θεωρούν ότι ευδαιμονισμός στις περιπτώσεις τις οποίες νοείται ως μορφή κοινωνιοκρατική και πνευματική μένει πάντοτε συνδεδεμένος εντός των ορίων της εγωιστικής νοούμενης προσωπικότητας και δεν είναι δυνατό να αποτελέσει ύψιστη ηθική αξία⁵⁷.

⁵⁶ Βλ. Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια

⁵⁷ Βλ. Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος 5^{ος}, Ευδαιμονισμός, σ. 1020.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

«Να είσαι αυτός που επιθυμείς να φαίνεσαι»⁵⁸.

Σωκράτης

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ

2.1 Λίγα λόγια για τον Σωκράτη

Ο Σωκράτης (470-399 π.Χ.)⁵⁹ είναι παράδειγμα γενναίου ηθικού αναμορφωτή και οραματιστή. Πιστεύει και διδάσκει ότι είναι εφικτή μια **ανώτερη μορφή ζωής** για τον άνθρωπο και τις κοινωνίες ανθρώπων. Αποτελεί την πιο αινιγματική αλλά ίσως και την πιο σπουδαία προσωπικότητα της δυτικής σκέψης. Ελάχιστοι έχουν επηρεάσει τόσο βαθιά τον ευρωπαϊκό πολιτισμό όσο εκείνος⁶⁰. Ο Σωκράτης «μετατρέπει» τη φιλοσοφία σε προϋπόθεση αγαθού βίου, σε ατομικό και πολιτικό επίπεδο. Υπήρξε ο πρωτεργάτης μιας δεύτερης γέννησης της φιλοσοφίας, εξ ου και ο τίτλος που του έδωσε ο Κικέρων, «πατέρα της φιλοσοφίας». Μερικούς αιώνες αργότερα ο ρωμαίος φιλόσοφος Κικέρων έγραψε χαρακτηριστικά ότι ο Σωκράτης, κατέβασε την φιλοσοφία (την ηθική) από τα ουράνια στη γη (πόλη) και την έβαλε στα σπίτια των ανθρώπων⁶¹.

Πόσο σημαντική είναι η θέση του Σωκράτη στην ιστορία της φιλοσοφίας φαίνεται από τον τρόπο που ορίζονται οι φιλόσοφοι χρονολογικά πριν, και μετά, την «σωκρατική επανάσταση». Δηλαδή, η αρχαία ελληνική φιλοσοφία προσδιορίζεται από την «προ-σωκρατική και μετά-σωκρατική περίοδο».

Η διδασκαλία του που θεμελίωσε τη λεγόμενη Αττική Φιλοσοφία, δεν καταγράφηκε ποτέ από τον ίδιο αλλά από μαθητές του, και κυρίως από τον λαμπρότερο μαθητή του

⁵⁸ Βλ. Ε. Τριανταφυλλίδη, 2010 σ. 131.

⁵⁹ Το 399 π.Χ. ο φιλόσοφος κατηγορείται από συμπολίτες του ότι με τη δράση του διαφθείρει τους νέους και ότι εισάγει καινούργιους θεούς στην πόλη. Είναι φανερό ότι η διδασκαλία **ξυπνά συνειδήσεις** κι ενοχλεί πολλούς. Το δικαστήριο της Ηλιαίας που αποτελείται από 550 Αθηναίους πολίτες με συνοπτικές διαδικασίες αποφασίζει τη θανάτωση του. Η συντριπτική πλειοψηφία των ενόρκων (360/550) απεφάνθη ότι ο Σωκράτης ήταν ένοχος.

⁶⁰ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 18.

⁶¹ Βλ. L.A. Dorion, 2007 σ. 5.

τον **Πλάτωνα** (427-347 π.Χ.), σε μια σειρά 24 διαλόγων. Ο Πλάτωνας σε μια ρευστή ανάμειξη της Σωκρατικής – Πλατωνικής διδασκαλίας που είναι εμφανής στους διαλόγους, μεταφέρει μια αίσθηση ακραίας παρέκκλισης του Σωκράτη από κάθε προηγούμενη ελληνική σκέψη και επηρεάζει τη φιλοσοφική σκέψη διαχρονικά.

Από τους **αρχαίους φιλοσόφους** βλέπουμε ότι μετά τον Σωκράτη αλλάζει μια εποχή κι όλες οι φιλοσοφικές σχολές είναι «σωκρατικές». Επηρεάζει τους χριστιανούς φιλοσόφους στο μεσαίωνα αλλά και τους πιο σύγχρονους χριστιανούς στοχαστές. Με τον **χριστιανισμό**, ο Σωκράτης γίνεται ένα είδος **προτύπου** στους πρώτους χριστιανούς ειδικά τους πρώτους μ.Χ. αιώνες. Οι χριστιανοί μάρτυρες που καταδικάζονται από το ρωμαϊκό καθεστώς συγκρίνουν τον εαυτό τους και ταυτίζονται με τον Σωκράτη που καταδικάστηκε άδικα.

Στη **σύγχρονη θεώρηση** ο Σωκράτης θεωρείται ένας πολύ σημαντικός σταθμός, ένα πρότυπο του φιλοσοφείν και μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Αυτό φαίνεται σε φιλοσόφους όπως ο Νίτσε (1844-1900) (που τον μισεί) και τον Κίρκεγκωρ (1813-1855) (που τον θαυμάζει). Μπορεί να αναρωτιέται κανείς πώς ένας άνθρωπος που έζησε πριν από 2500 χιλιάδες χρόνια είναι δυνατόν να προκαλεί έντονες διαμάχες, ακόμα και πάθη, έως τους σύγχρονους φιλοσόφους και όχι μόνο. Η διαχρονικότητα της προσωπικότητας του Σωκράτη φαίνεται να στοιχειώνει την ανθρωπότητα, για παράδειγμα, στις 25 Μαΐου του 2012 έγινε αναβίωση της δίκης⁶² του Σωκράτη στην Αθήνα⁶³.

⁶² Περίπου 2.500 χρόνια αργότερα διακεκριμένοι ανώτατοι δικαστές και νομικοί από την Ευρώπη και τις Η.Π.Α. συγκεντρώθηκαν στην Κεντρική Σκηνή της Στέγης Γραμμάτων & Τεχνών για να επαναλάβουν την ιστορική δίκη του Σωκράτη. Βασισμένη σε ιστορικές και σύγχρονες πηγές και μελέτες αλλά συγχρόνως προσαρμοσμένη στο κλίμα των σημερινών δημοσίων συζητήσεων, η εκδήλωση διερεύνησε τα ευρεία πολιτικά και φιλοσοφικά ζητήματα που διέπουν τις κατηγορίες κατά του Σωκράτη και κυρίως έδωσε το έναυσμα για αναστοχασμό σημαντικών σημερινών ζητημάτων. Οι δικαστές αλλά και το κοινό κλήθηκαν να απαντήσουν αν ο Σωκράτης ήταν τελικά αθώος ή ένοχος. Δείτε παρακάτω την ετυμηγορία τους. Ετυμηγορία δικαστών το 2012: 5 υπέρ Σωκράτους και 5 υπέρ Αθηναίων. Ετυμηγορία κοινού της αίθουσας: 584 υπέρ Σωκράτους και 282 υπέρ Αθηναίων.

⁶³ Βλ. <http://www.sgt.gr/gr/programme/event/688>.

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρόλο που οι σύγχρονοί του διανοούμενοι, οι **Σοφιστές**, [Περισσότερα στη σελίδα 87 του Παραρτήματος] δεν συνέβαλαν λιγότερο από τον Σωκράτη στο να καταστήσουν τα ηθικά και πολιτικά ζητήματα κατ' εξοχήν αντικείμενα της φιλοσοφικής σκέψης. Ο Σωκράτης επιμένει να στρέψει τη προσοχή στην ενάρετη ανθρώπινη συμπεριφορά, δηλαδή στην ηθική, για αυτό τελικά είναι αυτός ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί **«θεμελιωτής της ηθικής επιστήμης»**⁶⁴. Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει στον Σωκράτη τη θεμελίωση της ηθικής κι ενώ, μολονότι πριν τον Σωκράτη υπήρχε γόνιμο έδαφος για ισχυρό ηθικό προβληματισμό, εισηγητής της ηθικής επιστήμης είναι αναμφισβήτητα ο Σωκράτης⁶⁵.

2.2 Σωκράτης κι ευδαιμονία

Ο Σωκράτης έχει επιπλέον μοναδική θέση, διότι ο σπουδαίος φιλόσοφος είναι ο πρώτος που υποστήριξε, ένα θέμα που θα αναπτύξουμε παρακάτω, ότι η ευδαιμονία του ανθρώπου είναι το ύψιστο αγαθό και μπορεί να αποκτηθεί μέσω της ανθρώπινης προσπάθειας⁶⁶.

Γράφει ο Στωικός αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.), ότι ο Σωκράτης είναι ο πρώτος που μελέτησε με λεπτομέρεια «*την ερώτηση των αναγκαίων συνθηκών για την ευδαιμονία*» θέμα άυπνων κι επίπονων προσπαθειών πολλών φιλοσόφων για πολλούς αιώνες⁶⁷.

Για τον Σωκράτη οι αναγκαίες συνθήκες για την ευδαιμονία είναι στενά συνυφασμένες με τις έννοιες του καλού (του αγαθού), του κακού, του δίκαιου, της αρετής, της ψυχής. Κάποιες φορές ο Σωκράτης δίνει απλές απαντήσεις για το πώς προσεγγίζεται η ευδαιμονία, άλλες όχι. Για αυτό αξίζει να προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε την έννοια της ευδαιμονίας κατά τον Σωκράτη τόσο μέσα από τις σκέψεις του όσο και από τη ζωή του γιατί περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη μορφή της μη θρησκευτικής πνευματικής ιστορίας του ανθρώπου, φαίνεται πως δεν έκανε διαχωρισμό

⁶⁴ Βλ. E. Boutroux, 1897 σ. 12-93.

⁶⁵ Βλ. B. Νεστλέ, 1999 σ. 778-784.

⁶⁶ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 30.

⁶⁷ Βλ. Augustine, 1984 σ. 301.

ανάμεσα σε αυτό που πίστευε και αυτό που έπραττε, έζησε και πέθανε σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του⁶⁸.

2.3 Η σωκρατική τελεολογία – Το «ευδαιμονιστικό αξίωμα» Ο απώτερος σκοπός του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία.

Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι υπάρχει πάντα απώτερος στόχος (το τέλος) των επιλογών του ανθρώπου, ο οποίος συμπεριλαμβάνει και ξεπερνά όλους τους επιμέρους στόχους όπως τον πλούτο, την πολιτική δύναμη, την υγεία, τα οποία είναι **αγαθά** και μπορούν να συμβάλλουν ή να μη συμβάλλουν στη καλύτερη και πιο ευτυχισμένη ζωή. Αυτά είναι **μέσα** για απώτερους σκοπούς⁶⁹. **Για τον Σωκράτη ο απώτερος σκοπός του ανθρώπου, είναι η απόκτηση της ευδαιμονίας που είναι το τέλος, το ύψιστο αγαθό.**

Ας δούμε πως καταλήγει ο Σωκράτης στο συμπέρασμα. Μέσα από τον πρώιμο διάλογο του Πλάτωνα με τίτλο *Ευθύδημος*, ο Σωκράτης μας αποκαλύπτει ότι η ευδαιμονία είναι **αδιαπραγμάτευτα το αγαθό που επιθυμούν όλοι οι άνθρωποι** αφού όπως είπαμε είναι πάντα το **τέλος**, δηλαδή ο στόχος των ενεργειών των⁷⁰. Ο Σωκράτης ρωτάει τους συντρόφους του, «*ποιο ανθρώπινο ον δεν επιθυμεί την ευδαιμονία;*⁷¹». «*Εφόσον όλοι μας επιθυμούμε την ευδαιμονία, πώς μπορούμε να γίνουμε όλοι ευδαίμονες;*» είναι η επόμενη ερώτηση. Σε άλλο σημείο αναφέρει «*ούτε και υπάρχει ανάγκη να ρωτήσει κανείς γιατί ο άνθρωπος επιθυμεί την ευδαιμονία*». Με τις παραπάνω δηλώσεις ο Σωκράτης καθιστά **αυτονόητη την επιθυμία του ανθρώπου για κατάκτηση της ευδαιμονίας**⁷². **Ανακηρύσσει την ευδαιμονία ως φυσική ανθρώπινη επιθυμία, θεμελιώνει την αναζήτησή της, ενώ την επινοεί ως μια καινούργια, και προφανώς πραγματοποιήσιμη μορφή επιθυμίας**⁷³. Ταυτόχρονα εδραιώνει στην ιστορία της φιλοσοφίας αυτό που αργότερα θα

⁶⁸ Βλ. Γρ. Βλαστός, 2008 σ. 14.

⁶⁹ Βλ. W.K.C. Guthrie, 2000 σ. 191.

⁷⁰ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 49.

⁷² Βλ. Plato, *The Euthydemus*, 278E, 279A.

⁷³ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 48.

ονομάσει ο σύγχρονος καταξιωμένος ερευνητής του Σωκράτη, Γρηγόρης Βλαστός, το «ευδαιμονιστικό αξίωμα», την αρχή ότι: *«την ευδαιμονία την επιθυμούν όλοι οι άνθρωποι ως το έσχατο σκοπό (τέλος) όλων των έλλογων ενεργειών τους»*. Αυτή η αρχή κατέστη θεμελιώδης για όλους σχεδόν τους μεταγενέστερους ηθικούς φιλοσόφους της κλασικής αρχαιότητας⁷⁴.

Όπως αναφέραμε πριν, πράγματι, από τις αρχές της δυτικής φιλοσοφίας δηλαδή την εποχή του Σωκράτη και μετά, η επιδίωξη της ευδαιμονίας είναι το πρώτο ζητούμενο⁷⁵. Οι περισσότεροι Έλληνες σοφοί της αρχαιότητας, ενώ μπορεί να έχουν διαφορετικές προσεγγίσεις για την απόκτησή της, συμφωνούν ότι ο **τελικός στόχος του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία** και αυτό που αναζητούν οι άνθρωποι σε κάθε τους πράξη^{76 77}. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι, όταν ο Σωκράτης αναφέρεται στην ευδαιμονία που ταυτίζεται με την αρετή, δεν εννοεί αυτή των μερικών ωρών μόνο. Για τον Σωκράτη, η ευδαιμονία είναι κάτι με μακρόχρονη διάρκεια, στην ιδανική περίπτωση μια ολόκληρη ζωή⁷⁸.

2.4 Ο Σωκράτης έχει την πεποίθηση της καλής προαίρεσης των θεών γιατί αυτοί επιθυμούν την ευδαιμονία του ανθρώπου.

Στην νοοτροπία των Αθηναίων του 5^{ου} αιώνα π.Χ. επικρατούσε, τόσο για τους περισσότερους αρχαίους λαούς, όσο και για τους Έλληνες, μια **μοιρολατρική προδιάθεση** και μάλλον μια **απαισιόδοξη άποψη της ανθρώπινης ύπαρξης**, εννοώντας ότι οι ανθρώπινες δοκιμασίες είναι προκαθορισμένες και αναπόφευκτες και η ευδαιμονία, αν ποτέ αποκτηθεί, είναι κάτι που **τυχαίνει** στον άνθρωπο⁷⁹. Η ευδαιμονία φαντάζει ως ένα σπάνιο γεγονός το οποίο επιφυλάσσουν οι θεοί για τους ευνοούμενους

⁷⁴ Βλ. Γρ. Βλαστός, 2008 σ. 300.

⁷⁵ Βλ. O. Höffe 2010, σ. 65.

⁷⁶ Η λέξη *ευτυχία* που χρησιμοποιείται σε αυτό το σημείο, δεν είναι *ευδαιμονία*, αλλά *εμπράττειν*. Όμως από τα συμφραζόμενα η έκφραση χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της *ευδαιμονίας*. [Βλ. Julia Annas, «*Platonic Ethics, Old and New*» (Ithaca, N.Y., Cornell Univ. Press, 1999) 35-36, esp. note 20].

⁷⁷ Βλ. Ανδ. Μάνος, 2010 σ. 151.

⁷⁸ Βλ. Γρ. Βλαστός, 2008 σ. 317.

⁷⁹ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 31.

τους, είναι σχεδόν πάντοτε ένα θαύμα, απαιτώντας την άμεση παρέμβαση του «θείου» (π.χ. από μηχανής θεός)⁸⁰. Η ιδέα ότι κάποιος μπορεί να επιδιώξει την ευτυχία ή την ευδαιμονία προσωπικά, θεωρείται σχεδόν ύβρις που ανταποδίδεται με σκληρή τιμωρία από τους θεούς. Για παράδειγμα, είναι σύνηθες στην αρχαία ελληνική αντίληψη ότι ο Ποσειδώνας προκαλεί σεισμούς και ο Απόλλων δεν είναι μόνο θεός του φωτός και των τεχνών, αλλά και κομιστής συμφορών. Κάποια στιγμή όμως ο Όμηρος, πρωτοπόρος στη διαμόρφωση της ελληνικής αντίληψης για τους θεούς, ως ένδειξη ενόχλησης βάζει τον Δία να παραπονιέται ότι οι θνητοί αποδίδουν τα προβλήματά τους στους θεούς, ενώ ταυτόχρονα (ο Όμηρος) εισάγει μια νέα πεποίθηση, βάζοντας τον Δία να πει ότι στην πραγματικότητα ευθύνονται οι ίδιοι οι άνθρωποι για τα δεινά τους^{81 82}.

Αντίθετα, ο Σωκράτης δείχνει την πεποίθηση ότι οι θεοί είναι ουσιαστικά αγαθοί. «Ο θεός, αφού είναι αγαθός, δεν μπορεί να είναι η αιτία των πάντων, όπως λένε πολλοί άνθρωποι... Όμως για τα αγαθά μας δεν πρέπει να θεωρούμε κανέναν άλλον ως αιτία, ενώ για τα κακά αλλού πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία και όχι στον θεό»⁸³.

Επιμένει σταθερά στην πεποίθησή του ότι οι θεοί είναι πάντα και μόνο καλοί και θέλουν να προσφέρουν τα αγαθά στον άνθρωπο που θα έκαναν την διαμονή του στη γη άνετη. Ο Σωκράτης φέρνει έτσι την οριστική ρήξη με τους στοχαστές της αρχαίας εποχής όπως οι επικοί ποιητές που θεωρούσαν τους θεούς ζηλόφθονες και εκδικητικούς, μη επιθυμούντες απόλυτα την ευδαιμονία των ανθρώπων. Ο Σωκράτης επίσης επινοεί επιχείρημα για να εκφράσει πως οι θεοί έχουν πρόνοια για τους ανθρώπους. **Οι θεοί, λέει ο Σωκράτης έπλασαν τον κόσμο έτσι ώστε όλα να τον ωφελούν (ο ήλιος, η βροχή, τα φυτά που μας τρέφουν, η φωτιά, οι τέχνες, τα**

⁸⁰ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 30.

⁸¹ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 83.

⁸² Βλ. Ομήρου Οδύσσεια 1.32-3.

⁸³ Βλ. Πλάτων Πολιτεία 379c.

μέρη του σώματος)⁸⁴ ⁸⁵. Εξάλλου, η προαγωγή της **αρετής που είναι συνώνυμη με την ευδαιμονία** για τον Σωκράτη, σημαίνει εκπλήρωση της βούλησης των θεών, γιατί η επιθυμία τους είναι η χρηστότητα και ευτυχία των ανθρώπων⁸⁶. **Αρα, ο Σωκράτης εντοπίζει ότι η τύχη του ανθρώπου βρίσκεται εντός των ανθρώπινων δυνατοτήτων** και ταυτόχρονα της επιθυμίας των θεών-θεού.

2.5 Ο σεβασμός στους θεούς – το «δαιμόνιο»

Η παραπάνω αντίληψη όμως **δεν** υποβιβάζει τη σημασία των θεών και δεν σημαίνει ότι ο Σωκράτης δεν είναι βαθύτατα θρησκευόμενος. Αν και με έναν αντισυμβατικό τρόπο για την εποχή του, **θεωρεί τον εαυτό του υπηρέτη των θεών τους οποίους σέβεται βαθιά**. Ο Γρηγόρης Βλαστός υποστηρίζει ότι ο Σωκράτης έχει βρει μια επαναστατική αντίληψη για την ευσέβεια στο θρησκευτικό τομέα, κι αυτή είναι ότι *«η ευσέβεια συνίσταται στο να κάνει κανείς το έργο του θεού προκειμένου να ωφελήσει τους ανθρώπους-ένα έργο σαν αυτό που ο σωκρατικός τύπος του θεού θα ήθελε να πραγματοποιηθεί για λογαριασμό του ως υπηρεσία προς αυτόν»*⁸⁷. Είναι μια μεταφυσική χροιά στο λόγο του και υποστηρίζει πως ότι κάνει του τα υπαγορεύει μια εσωτερική φωνή που ακούει μέσα του⁸⁸. Παρόλο που δεν διευκρινίζει ποτέ από ποιον θεό πηγάζει αυτή η υπερφυσική φωνή που τον συντροφεύει από παιδί και μιλάει στο κεφάλι του, ως **δαιμόνιον, σημείο, «υπερφυσικό συναγερμό»** ή **«θείο σημάδι»**. **Ο Ξενοφών κι ο Πλάτων ερμήνευαν το δαιμόνιο του Σωκράτη ως άμεση επαφή με του με το θείο** ώστε όταν ο ορθός λόγος δεν επαρκεί, τότε ο Σωκράτης μπαίνει σε μεταφυσική κατάσταση χρησιμοποιώντας το «δαιμόνιο» να τον οδηγεί ανασταλτικά στα ερωτήματά του⁸⁹.

Επιπλέον οι θεοί, για τον αθηναίο φιλόσοφο, ενώ δεν είναι ο αποκλειστικός παράγοντας εκπλήρωσης των ευτελών μας επιθυμιών, **συμβάλλουν** στην επίτευξη της προσωπικής μας τελειότητας, στην οποία μπορούμε να φτάσουμε κυρίως μέσα από τις

⁸⁴ Βλ. Ξενοφών Απομνημονεύματα, 4.3.7. δεξ και 1.4.

⁸⁵ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 83.

⁸⁶ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 87.

⁸⁷ Βλ. Γρ. Βλαστός 2008 σ. 266.

⁸⁸ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 86.

⁸⁹ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 92-93.

δικές μας προσπάθειες ενώ η ευσέβεια και η συμμόρφωση του ανθρώπου προς τους θεούς είναι αυτονόητη⁹⁰. Για αυτό, ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι η βελτίωση του εαυτού μας και των άλλων δεν εξαρτάται αποκλειστικά και μόνο από εμάς, υποστηρίζει ότι οι θεοί εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο στη ζωή του ανθρώπου κι εμείς πρέπει να τους επικαλούμαστε ως συνήθως μέσω της προσευχής για βοήθεια. Ο Πλάτων παραθέτει παράδειγμα σωκρατικής προσευχής προς τον Πάνα⁹¹.

«Ω αγαπητέ μου Πάνα και σείς οι άλλοι θεοί της περιοχής εδώ, βοηθείστε με να γίνω ωραίος μέσα μου, στην ψυχή μου. Και όσα εξαιρετικά χαρίσματα έχω, να είναι φιλικά με όσα έχω μέσα μου. Πλούσιο να νομίζω τον σοφό. Και τόσο χρυσάφι να έχω όσο να μην μπορεί να σηκώσει ή να μεταφέρει παρά μόνον ο σώφρων». Ο Σωκράτης προτρέπει την εγκράτεια και την απλότητα κατά τις συναλλαγές των ανθρώπων με τους θεούς αφού ο στόχος είναι η **έκκληση** στους θεούς, όχι ο εντυπωσιασμός των, ούτε των συνανθρώπων. Οι σωκρατικοί θεοί δεν έχουν τις ίδιες επιθυμίες με εμάς απλώς θέλουν να είμαστε ενάρετοι εξασφαλίζοντας έτσι την ευδαιμονία⁹².

Πρέπει να τονίσουμε ότι για τον Σωκράτη η δικαιοδοσία του ανθρώπου, που είναι ένα θαυμαστό ον και η **Θεία Πρόνοια** τον έχει κατασκευάσει με περισσή επιμέλεια και του έχει προσφέρει τα πάντα προς εξυπηρέτησή του για να αποκτήσει την ευδαιμονία, περιορίζεται στα ανθρώπινα πράγματα. Στο βαθμό που συνδέονται με τα θεία, ο Σωκράτης διακρίνει την ανθρώπινη ζωή στην περιοχή των *εφ' ημίν*, που είναι η περιοχή της ηθικής δραστηριότητας του ανθρώπου και όπου η διάνοια και η σκέψη μπορούν να κατευθύνουν τα πάντα. Ενώ η περιοχή των *ουκ εφ' ημίν*, ταυτίζεται με την περιοχή της τύχης, το λόγο και έχει θεϊκή βούληση. Κατά το Σωκράτη αυτή η περιοχή που ορίζεται από το θείο δεν είναι τελείως απρόσιτη στην «ανθρώπινη γνώμη» αφού με μεταφυσική βοήθεια όπως της μαντικής ο άνθρωπος μπορεί να εισχωρήσει σε αυτήν με τη διάκριση της ανθρώπινης ζωής αφενός επικυρώνεται η αυθεντία του λόγου στο πεδίο της πράξης και αφετέρου τίθενται τα όρια του σωκρατικού ανθρωποκεντρισμού⁹³.

⁹⁰ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 88.

⁹¹ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 87.

⁹² Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 86.

⁹³ Βλ. Λέκτορας Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου.

Τελικά, προσπαθώντας για την δική μας τελειότητα και των άλλων, γινόμαστε **εργαλεία των θεών**, και υλοποιούμε το έργο τους στη γη. Εν τέλει ο Σωκράτης αποδίδει συγκεκριμένο ρόλο για τους θεούς στη ζωή του ανθρώπου κι αυτός είναι ότι: **ο άνθρωπος είναι αυτός που θα φέρει σε πέρας τις επιθυμίες των θεών, που νοιάζονται για την ανθρώπινη αυτοπραγμάτωση κι ευδαιμονία**⁹⁴.

2.6 Ο Σωκράτης αντιτίθεται στην εκδίκηση και στην αδικία τα οποία είναι εμπόδια για την ευδαιμονία.

Μέχρι τον 5^ο αιώνα π.Χ., είναι απόλυτα αποδεκτό στο πλαίσιο της καθιερωμένης αρχαίας ελληνικής θρησκείας να επικαλούνται οι άνθρωποι τους θεούς προκειμένου να **βλάψουν** κάποιον μόνο και μόνο επειδή είναι εχθροί. Επικρατεί δηλαδή «η **αρχή της εκδίκησης**», οφθαλμός αντί οφθαλμού, το δίκαιο βρίσκεται και στα χέρια του ανθρώπου, δηλαδή ότι κακό μου κάνεις, το ίδιο κακό θα σου κάνω. Ας πάρουμε για παράδειγμα, τις ομηρικές αξίες, τις αξίες του Αχιλλέα που είναι ένας θετικός ήρωας στον Όμηρο. Δεν υπάρχει περίπτωση να μην εκδικηθεί ο Αχιλλέας τον θάνατο του Πατρόκλου με τον ίδιο τρόπο, και αυτό ισχύει σε όλη την αρχαιοελληνική Ελλάδα. Τις παραπάνω πεποιθήσεις ο Σωκράτης τις απορρίπτει κάθετα και όπως ο Γρηγόρης Βλαστός, επισημαίνει, ότι ο Σωκράτης συνέβαλλε δυναμικά και στην εδραίωση της **απόρριψης της εκδικητικής τιμωρίας**⁹⁵.

Χαρακτηριστικά ισχυρίζεται ο Σωκράτης ότι «...*Είναι προτιμότερο να βλέπτεσαι ο ίδιος παρά να βλέπεις κάποιον, ό,τι και αυτός να σου έχει κάνει...*». Ο λόγος που ο Σωκράτης πιστεύει ότι είναι κακό να ανταποδίδεται το κακό, είναι γιατί **θίγεται η ψυχή του ανθρώπου**. Ο Σωκράτης πιστεύει, αυτό που θα αναλύσουμε αργότερα, ότι **η φροντίδα της ψυχής είναι η μεγαλύτερη υποχρέωση του ανθρώπου** ώστε αν δεν θέλουμε να βλάψουμε την ψυχή μας δεν πρέπει να βλάψουμε και κανέναν άλλον. **Η ακεραιότητα**

⁹⁴ Βλ. R. Waterfield, 2010 σ. 88.

⁹⁵ Βλ. Γρ. Βλαστός, 2008 σ. 270.

της ψυχής είναι προϋπόθεση για την απόκτηση ευδαιμονίας. Όταν ο άνθρωπος έχει μια ψυχή «χαλασμένη», δηλαδή αν με τις μη ενάρετες πράξεις του «χαλάει» την ψυχή του, δεν έχει κανένα νόημα να επιτύχει οποιασδήποτε μορφής νίκη, ενώ η πρόσβαση προς την ευδαιμονία είναι μια πόρτα κλειστή⁹⁶.

Δεν είναι μόνο την εκδίκηση που απορρίπτει ο Σωκράτης αλλά και την **αδικία** σε τέτοιο βαθμό που λέει χαρακτηριστικά στην *Απολογία* (29a) ότι *«ακόμα και ο θάνατος είναι προτιμότερος από την αδικία. Γιατί, το ότι η αδικία είναι κακό το ξέρουμε. Το ότι όμως ο θάνατος είναι κακό, κανείς δεν το γνωρίζει»* και *«Ένα μόνο πράγμα στη ζωή μου ξέρω. Αυτό που έμαθα είναι ότι είναι προτιμότερο να αδικείς παρά να αδικείσαι»*. Με τις παραπάνω δηλώσεις ο Σωκράτης παίρνει μια ηθική θέση που είναι ταυτόχρονα μια «ηθική επανάσταση», και μόνο για αυτές τις δηλώσεις του, έχει ειπωθεί ότι δικαιούται μια θέση στη ιστορία της ηθικής φιλοσοφίας^{97 98}.

Ο Σωκράτης είναι υπέρμαχος όλων των αρετών και με την **δικαιοσύνη**⁹⁹ στην κορυφή. Το δίκαιο πάντα συμφέρει εκείνον που το ασκεί γιατί είναι σύμφωνο με τον **ορθό λόγο**, αναγκαίο για την ακεραιότητα της ψυχής και το ευ ζην. Ο οφθαλμός της δικαιοσύνης βλέπει τα πάντα. Οι άδικες πράξεις έρχονται στο φως και κάποια στιγμή οι άδικοι πληρώνουν για αυτές. Αλλά ακόμα και η εξασφάλιση της ατιμωρησίας πληρώνεται, μέσα του ο λογικός άνθρωπος γνωρίζει τότε παραβιάζονται οι ηθικές αρχές και οδηγείται στον φόβο, τις ενοχές και σε μια βασανιστική ζωή¹⁰⁰. Η εξάλειψη της αδικίας συμφέρει επίσης και το **κοινωνικό σύνολο**. Η δίκαιη συμπεριφορά στα πλαίσια της οργανωμένης πολιτείας και ο σεβασμός στους νόμους που ρυθμίζουν τις μεταξύ μας σχέσεις, συνάδει με την αρετή, έχει θετικές συνέπειες στον εαυτό μας και στους συνανθρώπους μας.

⁹⁶ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 20.

⁹⁷ Βασίλης Κάλφας & Βασίλης Καρασμάνης Καθηγητής Φιλοσοφίας ΑΠΘ.

⁹⁸ Βλ. <http://www.ert.gr/webtv/channels/et3/politismos/animated-filosofoi/item/11885-Swkraths-25-03-2013#Ua3fttJA3y8>

⁹⁹ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 129.

¹⁰⁰ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 93.

2.7 Ο Σωκράτης είναι υπέρμαχος της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας [στροφή προς τον άνθρωπο (ανθρωποκεντρισμός) σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (πόλη)].

Οι προγενέστεροι στοχαστές από τον Σωκράτη, που ονομάζονται από τους μεταγενέστερους **φυσικοί φιλόσοφοι**, εστιάζουν σε μεγάλο βαθμό σε ερωτήματα που αφορούν τη φυσική ιστορία, τη λογική, και τα ερείσματα της γνώσης που δεν επικεντρώνονται τον άνθρωπο. Ο Σωκράτης δεν απορρίπτει τις ερωτήσεις, αλλά τις απαντήσεις των φυσικών φιλοσόφων, γιατί αυτοί ερευνούσαν τον κόσμο στην απειρότητα του, αλλά παραδόξως όχι τον **άνθρωπο**.

Η αδιαφορία του Σωκράτη για τη μελέτη της φύσης απορρέει από την πεποίθησή του ότι δεν μπορεί κανείς να συναγάγει την ηθική από την φυσική. Η ηθική συλλογιστική υπακούει στις δικές της απαιτήσεις κι έχει πολύ λίγα να αποκομίσει από τη σπουδή της φύσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι την πεποίθηση αυτή του Σωκράτη δεν τη συμμερίζονταν ορισμένοι από τους «κληρονόμους» του, κυρίως ο Πλάτωνας, οι Στωικοί και άλλοι που υποστηρίζουν αντιθέτως ότι η ηθική και η φύση είναι αλληλέγγυα γνωστικά αντικείμενα^{101 102}.

2.8 Στροφή προς την καθημερινότητα. «Πώς βιωτέον»

Παρόλο που επιβάλλεται σήμερα να αμφισβητήσουμε ότι ο Σωκράτης υποκίνησε ηθελημένα ρήξη στο εσωτερικό της φιλοσοφικής παράδοσης της εποχής του¹⁰³, είναι σίγουρο ότι ο αθηναίος φιλόσοφος έστρεψε την προσοχή του αθηναίου πολίτη σε θέματα **καθημερινότητας**. Δηλαδή, ο Σωκράτης θεμελίωσε με την φιλοσοφία του μια ολότελα καινούργια σχολή σκέψης, παντρεύοντας στοιχεία από την αρχαία μεταφυσική με την φιλοσοφία που στο επίκεντρό της βάζει τον **καθημερινό άνθρωπο**. Επιπλέον, πρώτος προσπάθησε να δώσει φιλοσοφική απάντηση κι έθεσε ανοιχτά το ερώτημα, για το πώς

¹⁰¹ Φύσις είναι αυτό που ο άνθρωπος δεν κατασκευάζει, αλλά το βρίσκει να προϋπάρχει. Στον Πλάτωνα για παράδειγμα, **φύση του ανθρώπου** είναι τα χαρίσματα και τα ελαττώματα που ο καθένας έχει ως κτήμα του. Για αυτό στην εκλογή του άριστου βίου, οι *βέλτισται φύσεις* είναι οι προικισμένοι άνθρωποι με εξαιρετικό νου και ικανότητες, που απελευθερώνονται από τις άλογες διαθέσεις της ψυχής και ως φιλόσοφοι φτάνουν στην ενόραση του αγαθού. Για τους δε Στωικούς η φύση και ο λόγος είναι συνώνυμα. [βλ. Cicero, De finibus III, 7, 23].

¹⁰² Βλ. L.A. Dorion, 2007 σ. 5.

¹⁰³ Βλ. L.A. Dorion, 2007 σ. 5.

πρέπει να ζει κανείς, «**πώς βιωτέον**»¹⁰⁴. Ακριβώς επειδή έβαλε τόσο ψηλά τη σημασία της **υπαρξης του ανθρώπου** μπορούμε να πούμε ότι ο Σωκράτης αποτελεί μέχρι και σήμερα τον πιο κορυφαίο υπαρξιστή φιλόσοφο που έχει εμφανιστεί.

Αρα αυτά τα ερωτήματα είναι πρακτικά για τον Σωκράτη, όχι θεωρητικά και οδηγούν στην συγκεφαλαίωση ενός ερωτήματος: **«πώς πρέπει να ζει κανείς ώστε να διάγει έναν βίο που αξίζει να βιωθεί»** γιατί «*ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων*» δηλαδή **«την ανεξερεύνητη ζωή, δεν αξίζει να την ζει κανείς»**. Έτσι λέει ο σωκρατικός Πλάτωνας στην Πολιτεία *«ου γαρ περί του επιτυχόντος ο λόγος, αλλά περί του ὄντινα τρόπον χρῆζην»*¹⁰⁵.

2.9 Ο ηθικός βίος, δρόμος προς την ευδαιμονία του ατόμου και της πόλης.

Ο αθηναίος φιλόσοφος ζητούσε πίσω από τα ήθη που κυριαρχούσαν στην εποχή του, την **ηθικότητα**, πίσω από το δίκαιο που ίσχυε την δικαιοσύνη και πίσω από τους διάφορους εθνικούς θεούς, τη **θεότητα**.

Το σωκρατικό ερώτημα πώς πρέπει να ζει κανείς έχει το πλεονέκτημα να μην προϋποθέτει ότι υπάρχει μια συγκεκριμένη οπτική (πολιτική, ηθική, οικονομική ή άλλη) από την οποία θα πρέπει να απαντηθεί. Ωστόσο, φαίνεται πως για τον Σωκράτη υπάρχει κάτι κοινό που συνδέει όλα τα ανθρώπινα όντα, κι αυτό βρίσκεται στο πώς αντιλαμβάνονται το αγαθό ή *ορθό βίο* (τον έλλογο βίο), τον βίο που αξίζει να βιωθεί.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο στη σωκρατική, όσο στη πλατωνική και στην αριστοτελική αντίληψη περί ορθού κι έλλογου βίου, αποκαλύπτεται ότι «η δυνατότητα θεμελίωσης του ηθικού βίου (του βίου που αξίζει να βιωθεί) εξαρτάται από την

¹⁰⁴ Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, 1998 σ. 95.

¹⁰⁵ Βλ. Γοργίας 470e.

¹⁰⁵ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 128.

δυνατότητα σύνδεσης του βίου με μια μορφή **έλλογου πράττειν**. Τούτο σημαίνει ότι το **ηθικώς πράττειν** δε μπορεί να θεμελιωθεί παρά μόνο αν νοηθεί ως **έλλογως πράττειν** από το οποίο δε μπορεί κανείς να απέχει»¹⁰⁶ και που είναι **η εγγύηση για την ευτυχία (ευδαιμονία) του ανθρώπου και της πόλης**¹⁰⁷.

Πιο αναλυτικά, όταν αναφερόμαστε στην ευδαιμονία, είναι σημαντικό να διευκρινίσουμε ότι για τον Σωκράτη και για άλλους φιλοσόφους, η δυνατότητα της **μοναχικής ευδαιμονίας** δεν είναι εφικτή, με εξαίρεση βέβαια τους θεούς ή του φιλοσόφους οι οποίοι έχουν κάποιες σπάνιες στιγμές μερίδιο συμμετοχής στο θεϊκό. Αυτό είναι ένα παράδοξο γιατί από την μια πλευρά ο Σωκράτης προάγει την εσωστρέφεια, καλώντας τον άνθρωπο να φροντίζει την ψυχή του, ενώ ταυτόχρονα από την άλλη καλεί τον άνθρωπο να πετύχει την ηθική διάκριση, την φρόνηση, μέσα στον **πολιτικό βίο**¹⁰⁸.

Για τον Σωκράτη ούτε η οικογενειακή ούτε η κοινωνική ζωή μπορεί να εξασφαλίσει την ευδαιμονία. Μόνο ο πολιτικός βίος είναι πρόσφορο έδαφος για αυτήν, γιατί μόνο η ευδαιμονία που μοιράζεται με βάση **το σεβασμό της διαφορετικότητας είναι πραγματική ευτυχία**. (Η ισονομία που εισήγαγε ο Κλεισθένης αποτελεί απαίτηση για ισότητα. Ο Σόλων οργάνωσε την πόλη σύμφωνα με την ευνομία, παραμέρισε τον ατομικισμό εδραιώνοντας την συνένωση του ατομικού με του κοινωνικού)¹⁰⁹.

Σε αυτό το σημείο μπορούμε να αντιληφθούμε τη σημασία που έχει για τον Σωκράτη ο λόγος, η ανταλλαγή, η συζήτηση, η ελευθερία έκφρασης, η διαβούλευση και η επιθυμία της **«συλλογικής ευδαιμονίας»**¹¹⁰. Η σχέση του Σωκράτη με την πόλη είναι η τήρηση των νόμων της πολιτείας και η αντιστοίχιση των πράξεών του με αυτά που διδάσκει.

¹⁰⁶ Βλ. B. Williams, 2009 σ. 362.

¹⁰⁷ Βλ. Augustine, 1984 σ. 301.

¹⁰⁸ Βλ. M. Μεέ, 2008 σ. 91.

¹⁰⁹ Βλ. M. Μεέ, 2008 σ. 101.

¹¹⁰ Βλ. M. Μεέ, 2008 σ. 98-99.

Σε μια Αθηναϊκή δημοκρατία με όλα τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης εποχής μας, με όλα τα προβλήματα, τις δύσκολες αποφάσεις που πρέπει να παρθούν γιατί το «παλιό μοντέλο» τρόπου ζωής δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες των Αθηναίων, για αυτό έχει επέλθει η κατάλληλη στιγμή να βρει ο Αθηναίος σύμμαχο τον φιλόσοφο. Είναι η πρώτη φορά που ο φιλόσοφος γίνεται δάσκαλος του πολίτη.

Επιπλέον, η ατομική και συλλογική ευδαιμονία απαιτεί ότι η «ηθική πόλη» πρέπει να κυβερνάται από «ηθικούς κυβερνήτες», **ειδικούς**, που κατέχουν άριστα τη γνώση της αρετής, η οποία θα δούμε αργότερα ότι διδάσκεται. (Ο Πλάτωνας αργότερα στην *Πολιτεία* θα καταγράψει το «εγχειρίδιο» για την οργάνωση της πόλης, την *Πολιτεία* η οποία πρέπει να κυβερνάται από τον σοφό βασιλιά)¹¹¹. Η σημαντική αρετή της πολιτείας, καθρεφτίζεται στην δικαιοσύνη της και εξαρτάται σε ουσιαστικό βαθμό από την αρετή των κυβερνητών¹¹².

Βέβαια το πρόβλημα δεν είναι μόνο να βρει κανείς τον κατάλληλο ειδικό, το δικαίωμα για την ευδαιμονία προϋποθέτει να υπάρχει η δυνατότητα να απαλλαγεί η πόλις από κάποιον που αποδεικνύεται εμπόδιο για το κοινό καλό και την ευδαιμονία. Η δύναμη του πολίτη στη δημοκρατική Αθήνα βοηθούσε έστω και φαινομενικά πολλές φορές στην εξασφάλιση αυτής της επιθυμίας¹¹³.

Εάν για τον Σωκράτη ο ηθικός βίος εξασφαλίζει την ευδαιμονία ας σταθούμε για λίγο ας διευκρινίσουμε το εξής: Συγκρίνοντας την έννοια της ηθικής στο πλαίσιο των φιλοσοφικών συζητήσεων του Σωκράτη με την έννοια που η ηθική απέκτησε μετά τον Καντ, θα εντοπίσουμε ότι για τον Σωκράτη η ηθική αφορά **πιο γενικά** την ποιότητα της δραστηρίας ενάρετης ζωής μέσα στην πόλη, ενώ στην μετά-καντιανή ηθική σκέψη, κάποιος θα ήταν δυνατόν, για παράδειγμα, να περάσει τη ζωή του **ηθικά αλάνθαστα** κι απομονωμένος από την κοινή ζωή, μελετώντας και προσπαθώντας να γίνει όσιος ή

¹¹¹ Βλ. I.F. Stone, σ. 31.

¹¹² Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 155.

¹¹³ Βλ. I.F. Stone, σ. 31.

ευδαιμών¹¹⁴. Ο παραπάνω ευδαιμονιστικός βίος, είναι για τον Σωκράτη σπατάλη χρόνου και ηθικά απαράδεκτος.

Το κίνητρο του Σωκράτη, αλλά και των άλλων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων για την απόκτηση της ευδαιμονίας, είναι καθαρά **πρακτικό** και αφορά τόσο το καλό του ατόμου όσο και της πόλης. Για τον Σωκράτη, ο ενάρετος βίος έχει σκοπό την βελτίωση της καθημερινής ιδιωτικής και δημόσιας ζωής. Η θεωρητική απασχόληση δεν αποτελεί από μόνη της βελτίωση του πρακτικού βίου, αλλά βέβαια συμβάλει στην εφαρμογή των θετικών αποτελεσμάτων αυτής της σκέψης που έχουν στόχο την ευδαιμονία¹¹⁵.

Συνεπώς για τον Σωκράτη, ο **ενάρετος βίος είναι ο ενεργητικός βίος**. Η φιλοσοφία είναι η προσωποποίηση αυτού του ενάρετου βίου, είναι ένας τρόπος ζωής γιατί δεν είναι τόσο σημαντικό τι πρεσβεύεις, αλλά ο τρόπος που ζεις. Το κατόρθωμα του Σωκράτη είναι ότι εφαρμόζει στη ζωή του το ίδιο πνεύμα στην αναζήτηση της δικιάς του ευδαιμονίας γιατί ο αθηναίος φιλόσοφος υποστηρίζει το «*πράττειν*» παρά το «*λέγειν*»¹¹⁶.

Η φιλοσοφία του Σωκράτη είναι πράξη. Όταν ο άνθρωπος φτάνει στο ύψιστο της «ευπραξίας», είναι ελεύθερος κι αυτόνομος αυτουργός της ζωής του και αποκαλύπτει το θεϊκό που έχει μέσα του με τον καλύτερο τρόπο κι εκτελεί σωστά την εντολή που απέθεσαν οι θεοί στην πνευματική του φύση. Η ενέργεια αυτή είναι προς την εσωτερική ποιότητα της αρετής. Για αυτό η ευδαιμονία αντί να υποδουλώνει τον άνθρωπο, τον ελευθερώνει από τα εξωτερικά του αγαθά και τον οδηγεί στην ελευθερία και την «ευψυχία» που είναι πηγή της σωκρατικής ευδαιμονίας. Επιπλέον, η αρχαία ηθική συμπεριλαμβανομένης κι εκείνης του Σωκράτη είναι «ευδαιμονική» με στόχο όμως, την ιδιωτική και την δημόσια ευδαιμονία. Είναι αδύνατον για οποιονδήποτε να ευδαιμονίσει χωρίς να ενδιαφέρεται εμπράκτως για τα προβλήματα τα οποία σήμερα θα ταξινομούσαμε ως καθαρά **ηθικής φύσεως**¹¹⁷. *Στην προσπάθειά μας να αναπτύξουμε αυτή την ατομική πληρότητα, να γίνουμε «άνθρωποι άρτιοι από κάθε πλευρά», επιτελούμε*

¹¹⁴ Βλ. O. Höffe, 2010 σ. 66.

¹¹⁵ Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 126.

¹¹⁶ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 47.

¹¹⁷ Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 126.

ταυτόχρονα και το καθήκον μας προς την κοινότητά μας, βοηθώντας στην επίτευξη μιας ευρύτερης κοινωνικής αρμονίας¹¹⁸.

2.10 Ο Σωκράτης πιστεύει ότι η γνωσιολογική κατάσταση είναι προϋπόθεση της ατομικής και συλλογικής ευδαιμονίας

Για τον Σωκράτη η συλλογική και προσωπική ευδαιμονία προϋποθέτει ότι οι πολίτες βρίσκονται σε **γνωσιολογική κατάσταση** που προάγει αυτή την ευδαιμονία. Στην *Απολογία* ο (20 κ.ε.), ο Σωκράτης λέει ότι το κύριο στοιχείο της φιλοσοφικής του πράξης είναι η εξέταση αυτής της γνωσιολογικής κατάστασης των συμπολιτών του¹¹⁹. **Τα κύρια κίνητρά του Σωκράτη για την απόκτηση της αληθινής γνώσης** είναι δύο: Πρώτον αυτά τα θέματα είναι άμεσα συνδεδεμένα με την **ποιότητα της πολιτικής και ιδιωτικής ζωής των πολιτών**. Ο ίδιος λέει ότι η **πλήρης γνώση των περι της αρετής** είναι απαραίτητη για την καλή πρακτική διαπεραίωση της ζωής καθενός και στους δύο παραπάνω τομείς.

Ο Σωκράτης επιθυμεί να διαπιστώσει εάν είναι έγκυροι οι ισχυρισμοί των συμπολιτών του που υποστηρίζουν ότι έχουν καλή γνώση των θεμάτων που σχετίζονται σχεδόν αποκλειστικά με την αρετή και είναι σημαντικά για την **πρακτική πολιτική** αλλά και την **προσωπική ζωή**.

Το δεύτερο κίνητρο του Σωκράτη είναι η απόλυτη πεποίθησή του ότι ο ίδιος δεν κατέχει τη γνώση της αρετής και πιστεύει ότι αν συναντήσει κάποιον που έχει αυτή τη γνώση θα μπορέσει να μάθει από αυτόν¹²⁰. Ακριβώς επειδή θεωρεί τη σημασία της τεράστια, είναι προσωπικό του κίνητρο να την αποκτήσει. Ο Σωκράτης παρόλο που «μιλάει για την αρετή» παραδέχεται ταυτόχρονα ότι «δεν κατέχει τη γνώση της αρετής».

Τα **κίνητρα** λοιπόν της φιλοσοφικής πράξης του Σωκράτη είναι ταυτόχρονα **αλτρουιστικά** και **προσωπικά**: Όπως αναφέραμε πριν, τον απασχολεί το γενικό καλό της πόλης, το ιδιωτικό των συμπολιτών του, αλλά και το δικό του προσωπικό καλό πάντα

¹¹⁸ Βλ. Chr. Phillips, 2008 σ. 41.

¹¹⁹ Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 124.

¹²⁰ Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 125.

έχοντας υπόψη ότι ο στόχος του Σωκράτη έχει τελολογικό χαρακτήρα που είναι η απόκτηση της ευδαιμονίας¹²¹.

Οι αβάσιμες απόψεις για ζητήματα ηθικής για τον Σωκράτη δεν αποτελούν σοφία. Θα ήθελε να έχει την ικανότητα να διατυπώνει και να δικαιολογεί τις απόψεις του στον εαυτό του, κι έτσι να τις γνωρίζει ο ίδιος και να είναι σε θέση να τις μεταδώσει έγκυρα σε άλλους – αυτή είναι η ικανότητα που όπως προαναφέραμε πίστευε με οδυνηρή επίγνωση, ότι τη στερείτο¹²². Ο Σωκράτης δείχνει μετριοπάθεια και ισχυρίζεται ότι «εν οίδα ότι ουδέν οίδα» γιατί έχει καταλάβει ότι η σοφία του είναι μηδαμινή¹²³.

Η επίγνωση όμως ότι δεν γνωρίζει, τον καθιστά σοφότερο των άλλων που νομίζουν ότι έχουν γνώση, αποδεικνύοντας περίτρανα σε όλους ότι ο Σωκράτης είναι σοφότερος και το Μαντείο έχει δίκιο για αυτό το χρησμό του¹²⁴. Η μετριοπάθεια, η άγνοια, η ασήμαντη ανθρώπινη γνώση, που παραδέχεται ότι έχει ο Σωκράτης, είναι ακριβώς αυτή που τον κάνει σοφότερο από όλους τους ανθρώπους. Άλλωστε ο Σωκράτης πιστεύει ότι «ο μόνος σοφός είναι ο θεός»¹²⁵ (*Απολογία: Λύσις και Ίων*¹²⁶). Το «δαιμόνιο» του Σωκράτη τον υποχρεώνει να ελέγχει διαρκώς, να αμφισβητεί πρόσωπα, το κατεστημένο, αλλά πάντα όμως να αναζητά την **πρώτη αλήθεια**, αυτή που δεν επηρεάζεται από τις συνθήκες και δεν εξαρτάται από τον άνθρωπο¹²⁷. Για τον Σωκράτη, υπάρχει μια και **μοναδική αλήθεια που πηγάζει από την ψυχή του ανθρώπου**. Ο πραγματικός σκοπός του Σωκράτη δεν είναι απλώς να εντοπίσει και να ανατρέψει κάποια λανθασμένη πεποίθηση των συνομιλητών του, αλλά να προωθήσει την διερεύνηση της αλήθειας. *Πιστεύει ότι μαζί με όλες τις ψευδείς πεποιθήσεις ο άνθρωπος κατέχει πάντοτε μέσα στο σύστημα των πίστεων του και την αλήθεια. Επομένως, αν ο άνθρωπος ψάξει εδώ και εκεί μπορεί να περιμένει ότι θα*

¹²¹ Βλ. Σ. Βιρβιδάκης κ.α., 2000 σ. 125.

¹²² Βλ. Αλ. Νεχάμα, 2001 σ. 115.

¹²³ Βλ. ό.π., 23b2-4.

¹²⁴ Βλ. Β. Καραμάνη, 2002 σ. 46.

¹²⁵ Βλ. *Απολογία* 23a-b.

¹²⁶ Βλ. *Απολογία* 20c-d. *Λύσις* 218a-b και *Ίων* 533d.

¹²⁷ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 18.

αποκαλυφθούν αληθείς γνώμες οι οποίες θα συνεπάγονται από την άρνηση καθεμιάς από τις εσφαλμένες¹²⁸.

Ο αντικειμενικός άνθρωπος, που δε βασίζεται στα δικά του υποκειμενικά κριτήρια, ούτε σε ατομικές προκαταλήψεις, παραποιήσεις ή παραισθήσεις, μπορεί να κρίνει την ουσία των πραγμάτων και γεγονότων και να πλησιάσει τη γνώση, την επίγνωση και την αυτογνωσία. Ο Σωκράτης με τις ερωτήσεις του, τους δίνει την ευκαιρία να ψάξουν τον εαυτό τους και να κερδίσουν την *αυτογνωσία*. Η αυτογνωσία στην οποία μας οδηγεί ο *σωκρατικός έλεγχος*, απαιτεί **νοητική κριτική σκέψη**, δηλαδή το *Λόγο* και την άσκηση αυτής της ικανότητας¹²⁹. Ταυτόχρονα, όσο πιο πολύ ερευνά κανείς και διαπιστώνει την άγνοια του, όπως και ο Σωκράτης, καταλαβαίνει αυτά που γνωρίζει είναι μηδαμινά μπροστά σε αυτά που αγνοεί, τότε προσεγγίζει στενότερα την ευδαιμονία. Γιατί για να φτάσει ο άνθρωπος την ευδαιμονία πρέπει να ξεκινήσει από **μηδενική βάση**¹³⁰.

Η συνειδητοποίηση της άγνοιας κινητοποιεί το πνεύμα, το κρατά σε εγρήγορση. Η αμφιβολία οδηγεί σε έρευνα, δυναμώνει την κρίση και βοηθά τον άνθρωπο να φτάσει στην πραγματική αλήθεια¹³¹. Επιπλέον, έστω κι αν δεν είναι δυνατό να γνωρίζεται η *αρετή*, είναι δυνατό, μέσω του *ελέγχου*, να γνωρίζεται αυτό που δεν είναι *ενάρετο* κι έτσι να αποφεύγεται. Η «εν γνώσει» άγνοια οδηγεί στη σοφία και όποιος λέει ότι γνωρίζει πολλά στερείται γνώσεις. Άρα η **συνειδητοποιημένη άγνοιά, η «εν γνώσει άγνοια»**¹³² αποτελεί ένα **ταπεινό είδος γνώσης** που κάνει τον άνθρωπο να αποφύγει την κακία, και να πλησιάσει την *ενάρετη ζωή* και την ευδαιμονία.

2.11 Η παιδεία

Ο Σωκράτης συζητώντας με τον νεαρό Κλεινία λέει ότι: «*Πού καταλήγομε λοιπόν από όσα είπαμε..... η σοφία είναι το καλό και η αμάθεια το κακό;*»¹³³. Η προϋπόθεση για

¹²⁸ Βλ. Γρ. Βλαστός, 2008 σ. 181.

¹²⁹ Βλ. Β. Καραμάνη, 2002 σ. 47-48.

¹³⁰ Βλ. Μιχ. Μιχαηλίδη, 1997 σ. 15.

¹³¹ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 19.

¹³² Βλ. Μιχ. Μιχαηλίδη, 1997 σ. 15.

¹³³ Πλάτωνος Εὐθύδημος, 281 d-e Μετάφραση: Ηλ. Λάγιος

την ευδαιμονία είναι η σωστή κρίση και ο Λόγος. Για να αποκτήσει κανείς σωστή κρίση και Λόγο είναι απαραίτητη η **επιστήμη***. Για τον πλατωνικό Σωκράτη **επιστήμη είναι παιδεία**. Η φρόνηση και η ορθή κρίση, είναι βασικά παιδευτικά αγαθά αλλά και σημαντικοί σκοποί γιατί ο άνθρωπος που έχει αποκτήσει τις παραπάνω πνευματικές δυνάμεις μπορεί να πάρει σωστές αποφάσεις¹³⁴.

Η σωφροσύνη, η ορθή κρίση και η αρετή που αποκτώνται με την παιδεία βοηθούν τον άνθρωπο να εξετάσουν ποιες επιθυμίες αξίζουν να ικανοποιηθούν γιατί είναι ξεκάθαρο ότι για τον Σωκράτη η ευδαιμονία δεν βρίσκεται στην απλή, ανεξέλεγκτη, ικανοποίηση των επιθυμιών. Και πάλι, μέσω της παιδείας, ο άνθρωπος κατανοεί τη φύση του, προσπαθεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του «γνώθι σ' αυτόν», εξετάζει ποιες επιθυμίες του είναι ενάρετες, και ποιες μπαίνουν εμπόδιο στο να φτάσει στην **αυτόπραγμάτωση** και την **ευδαιμονία**.

Η επινόηση διαφόρων τεχνικών είναι εφελτήριο για να προσεγγιστεί η πολύτιμη γνώση. Επομένως, ο δρόμος προς την ευδαιμονία αξιώνει μια επίμοχθη κι επώδυνη αυτοκριτική ή την κριτική ενός ειδικού σαν τον Σωκράτη¹³⁵. Χρησιμοποιεί την **ελεγκτική μέθοδο**, για να αποκαλύψει τα λάθη αλλά τίποτα θετικό με σιγουριά. Παριστάνοντας τον ανήξερο (**σωκρατική ειρωνεία**) εξετάζει τι είναι όσιο, ανόσιο, καλό, άδικο κτλ. Ο Σωκράτης δεν υπόσχεται ότι διδάσκει κάτι συγκεκριμένο γιατί πιστεύει ότι ο καθένας αν μάθει να χρησιμοποιεί το νου του μπορεί να σκεφτεί και να βρει την αλήθεια. Οι γνώσεις είναι ήδη μέσα στον άνθρωπο (**μαιευτική μέθοδος**). Μέσα από την εμπειρία και την καθημερινή ζωή ο Σωκράτης αναζητάει καθολικά συμπεράσματα και την απόλυτη γνώση του θέματος, δηλαδή τον απόλυτο ορισμό για το καλό, το δίκαιο, τα οποία εξάγει από το συνομιλητή (**επαγωγική μέθοδος**)¹³⁶. Με αυτόν τον τρόπο πορεύτηκε ο αθηναίος φιλόσοφος ανακρίνοντας τον εαυτό του και τους άλλους προκειμένου να βρουν τις καλύτερες λύσεις στα ηθικά προβλήματα αλλά και ταυτόχρονα

281e2+282a7 “Άλλο τι ἢ τῶν μὲν ἄλλων οὐδὲν ὄν οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακόν, τούτων δὲ δυοῖν ὄντων ἢ μὲν σοφία ἀγαθόν, ἢ δὲ ἀμαθία κακόν;».

¹³⁴ Βλ. Ανδ. Μάνος, 2002 σ. 227.

¹³⁵ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 86.

¹³⁶ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 19.

νουθετώντας τους¹³⁷. Όπως αναφέρθηκε πριν, ο Σωκράτης ενθαρρύνει τους ανθρώπους να απαλλαγούν από προκαταλήψεις και ψεύδη και να στοχεύουν στην ηθική βελτίωση του εαυτού τους που είναι το σημαντικότερο πράγμα στη ζωή¹³⁸. Χαρακτηριστικά λέει ο Σωκράτης: «*Επιχείρησα να ευεργετώ τον καθένα από σας ξεχωριστά με την μέγιστη ευεργεσία, όπως εγώ τη νομίζω. Επιχείρησα να πείθω τον καθένα να μη φροντίζει για κανένα από τα δικά του πράγματα, πριν πρώτα φροντίσει για τον εαυτό του, πως θα γίνει όσο το δυνατό καλύτερος και στο ήθος και στη φρόνηση*»¹³⁹.

Για τον Σωκράτη η ευδαιμονία τίθεται στη διάθεση όλων των ανθρώπων χάρη στη παιδεία, η οποία πρέπει να ξεκινά σε μικρή ηλικία και να συνεχίζει εφ' όρου ζωής, γίνεται εφικτή μόνο με την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία. Με μεθοδική οργάνωση και σεβασμό στην ευαισθησία του κάθε ατόμου η παιδεία θα οδηγήσει τον ανθρώπινο βίο στην άνθηση γιατί καθένας θα μπορεί να λάβει την ευθύνη για το πεπρωμένο του. **Η παιδεία δίνει αποκλειστικά στον άνθρωπο τη δύναμη να γίνει ευτυχισμένος γιατί η ευτυχία είναι το αποτέλεσμα ανθρώπινου έργου σε αντιδιαστολή με τα υπόλοιπα ζώα τα οποία δεν οικοδομούν το είναι τους.** *Αντίθετα, ο άνθρωπος είναι ένα όν που προορίζεται για την παιδεία της οποίας ο ρόλος είναι να διευρύνει τις απόψεις του, να μεταβάλλει τη διάθεση της ψυχής, να διδάξει την αρετή η οποία πρέπει να είναι κοινό απόκτημα μέσα σε μια κοινωνία. Η ευτυχία-ευδαιμονία είναι εφικτή σε όλους τους ανθρώπους γιατί χάρη στη παιδεία μπορούν να μάθουν να ζουν μαζί με κεντρικό άξονα το σεβασμό*¹⁴⁰.

2.12 Ο Σωκράτης υπέρμαχος της αυτογνωσίας ως οδός προς την ευδαιμονία.

Σοφός είναι εκείνος που γνωρίζει τον εαυτό του, το επιβεβαιώνει κι ο Πλάτωνας λέγοντας ότι «*Το γινώσκειν αυτόν, ομολογούμεν σωφροσύνην είναι*», η αληθινή σωφροσύνη και σοφία βρίσκεται στην αυτογνωσία¹⁴¹.

¹³⁷ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 19.

¹³⁸ Βλ. Β. Καραμάνη, 2002 σ. 50-51.

¹³⁹ Βλ. Σωκράτης, *Απολογία* 36c.

¹⁴⁰ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 40-48.

¹⁴¹ Βλ. Μιχ. Μιχαηλίδη, 1997 σ. 16.

Βλέπουμε δηλαδή ότι με τη σωκρατική σκέψη παρατηρείται μια στροφή στο «ένδον σκάπτε», δηλαδή ο άνθρωπος αρχίζει να ανακαλύπτει τα αίτια των θετικών ή αρνητικών γεγονότων που συμβαίνουν στην ζωή του στον εσωτερικό του κόσμο.

Ο Σωκράτης καλεί τον άνθρωπο να γνωρίσει τον εαυτό του. Το θαυμάσιο γνωμικό των αρχαίων Ελλήνων «*γνώθι σ' αυτόν*» (που αποδίδεται στον Χείλωνα τον Λακεδαιμόνιο ή τον Θαλή τον Μιλήσιο που είναι τόσο σπουδαίο ώστε χαρακτήρισε στο Ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς), αποτελεί κύριο άξονα στη φιλοσοφία του Σωκράτη. Ο αθηναίος φιλόσοφος καλεί τον άνθρωπο να μάθει ποιος είναι, να ερευνήσει της ύπαρξής του τα βάθη, να κοιτάξει τις ατέλειές του και να βελτιωθεί. Να ρίξει φως μέσα του για να δει που βρίσκεται¹⁴².

2.13 Ψυχή κι ευδαιμονία κατά τον Σωκράτη

Ένας τρόπος για να ανακαλύψει ο άνθρωπος τον εαυτό του είναι εξετάζοντας την ψυχή του. Ο Σωκράτης διατείνεται στον πλατωνικό διάλογο ότι η ψυχή είναι ο πραγματικός εαυτός, «καθ' αυτό» άνθρωπος. Αποτελείται από «σκεπτόμενο πνεύμα» και «ηθικό λόγο». Η **ψυχή**¹⁴³ κατέχει κεντρικό ρόλο στη σκέψη του Σωκράτη είναι η ουσία, η αιτία και ο σκοπός για τον οποίο ο άνθρωπος υπάρχει, είναι το πολυτιμότερο αγαθό του ανθρώπου στο οποίο «μετέχει του θείου» περισσότερο από κάθε άλλο ανθρώπινο πράγμα. Ο φιλόσοφος κεντρίζει τον κάθε άνθρωπο να ψάξει μέσα του ώστε να έρθει σε **επαφή με την ψυχή του** και η σημαντικότερη υποχρέωση του ανθρώπου είναι κατά τη γνώμη του η φροντίδα της ψυχής του (ψυχής θεραπεία)¹⁴⁴
145.

Για τον Σωκράτη η *ψυχή του ανθρώπου* είναι ανώτερη και μεγαλύτερης αξίας από όλα τα υλικά αγαθά και το σώμα. Δηλαδή, το **εγώ μας, ο εαυτός μας, είναι η ψυχή μας, όχι η σάρκα μας**. Ο Γρηγόρης Βλαστός επιβεβαιώνει τα παραπάνω, δηλαδή ότι ο Σωκράτης εννοεί ότι η ψυχή μας είναι ο εαυτός

¹⁴² Βλ. Μιχ. Μιχαηλίδη, 1997 σ. 14-15.

¹⁴³ Βλ. Βασίλης Κάλφας και Βασίλης Καρασμάνης Καθηγητής Φιλοσοφίας ΑΠΘ, <http://www.ert.gr/webtv/channels/et3/politismos/animated-filosofoi/item/11885-Swkraths-25-03-2013#.Ua3fttJA3y8>.

¹⁴⁴ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 128.

¹⁴⁵ Βλ. Β. Καραμάνη, 2002 σ. 51.

μας¹⁴⁶. Επιπλέον, η ψυχή, είναι το *εγώ* κάθε ηθικού καταλογισμού και ψυχολογικής λειτουργίας. Σε ένα χωρίο¹⁴⁷ ο Σωκράτης λέει αντί για το «*εγώ πιστεύω*», «*η ψυχή μου πιστεύει*»¹⁴⁸.

Ο πλατωνικός Σωκράτης παρομοιάζει την ανθρώπινη ψυχή με «*θηρίον ποικίλον και πολυκέφαλον*»¹⁴⁹, **εννοώντας τις πολλές πλευρές, θετικές και αρνητικές της ψυχής**¹⁵⁰. Για αυτό ο Αθηναίος φιλόσοφος υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος πρέπει να **καλλιεργεί τα αγαθά της ψυχής**¹⁵¹ (οι αρετές της σοφίας, δικαιοσύνης, σωφροσύνης, ανδρείας και η οσιότητα). Με αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος μπορεί να **ελέγχει και να τιθασεύει** τις σωματικές ή πνευματικές επιθυμίες οι οποίες μπορούν να του κάνουν κακό. Είναι μέσω της **εναρμόνισης** και του **ελέγχου των επιθυμιών** που μπορεί ο άνθρωπος να εκπαιδεύσει το μυαλό και τη ψυχή να **ηρεμεί** επιτυγχάνοντας ένα είδος «**θεϊκής**» **γαλήνης**¹⁵².

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Σωκράτης έχει μεταφυσική άποψη για την προέλευση και φύση της ανθρώπινης ψυχής που είναι το αθάνατο μέρος του ανθρώπου. **Η ψυχή έχει θεϊκή προέλευση**, και γι' αυτό, λόγω της **ουσίας** της, τείνει προς την «**εν ουρανών συγγένειαν**». Ο θεός σύμφωνα με τον Σωκράτη είναι απόλυτα αγαθός. Συνεπώς, με αυτό τον τρόπο, λύνεται εν μέρει το πρόβλημα του κακού. Δηλαδή αφού η ψυχή είναι θεϊκή, άρα καλή, μόνο η **εσφαλμένη «δόξα**», η **άγνοια** για το τι είναι αγαθό, μοιραία οδηγεί τον άνθρωπο να κάνει άστοχες ενέργειες. Όπως αναφέραμε πριν, μόνο ένας **αδιαφώτιστος** άνθρωπος πράττει το κακό, γιατί το αγαθό είναι αυτό που ωφελεί τον άνθρωπο, το κακό αυτό που τον βλάπτει, και ταυτίζεται με το σφάλμα. Όταν η ψυχή του ανθρώπου είναι σε μια **συγκεκριμένη κατάσταση**, στην **ενάρετη κατάσταση** τότε δεν μπορεί

¹⁴⁶ Βλ. Γρ. Βλαστός, 2008 σ. 300.

¹⁴⁷ Βλ. *Γοργία* 486e.

¹⁴⁸ Βλ. Β. Καραμάνη, 2002 σ. 51.

¹⁴⁹ Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία* 588c2.

¹⁵² Βλ. Ανδ. Μάνος, 2010 σ. 151.

παρά να είναι καλός, και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν οι πράξεις του να μην είναι καλές.

Η ψυχή για τον Σωκράτη είναι το **αθάνατο** μέρος του ανθρώπου. Ότι είναι αγαθό και καλό για την ψυχή, τότε αυτό είναι αληθινά καλό και αγαθό για τον άνθρωπο. Για αυτό η βαθιά πίστη του Σωκράτη είναι ότι η ευδαιμονία **ταυτίζεται** με μια **ενάρετη κατάσταση της ψυχής**, ή τουλάχιστον **πηγάξει** αναπόφευκτα από αυτήν, χάρη στην οποία ο άνθρωπος μπορεί να επιδοθεί στις ηθικές αρετές και ενάρετο, δηλαδή ηθικό βίο.

Αν ο άνθρωπος πέφτει σε σφάλμα, αν ο **λόγος** συμβουλεύει μια **εφήμερη ευτυχία** αντί για την ζήτηση και την απόκτηση της **αληθινής ευδαιμονίας**, τότε σε αυτή τη περίπτωση δεν ευθύνεται το όργανο (**ο λόγος**) αλλά η χρήση του. Αν γνωρίζει κανείς να μεταχειρίζεται ορθά το **λόγο**, τότε δεν μπορεί αυτός να κακοποιείται είτε από άγνοια, είτε από ματαιοδοξία, ούτε μπορεί να συσκοτίζεται αντί να δια φωτίζει τον κόσμο των αξιών και για αυτό **«ουδείς εκών κακός»**, κανείς δεν είναι στην πραγματικότητα κακός¹⁵³.

Ο Σωκράτης έχει ακλόνητη εμπιστοσύνη στη παντοδυναμία της γνώσης που είναι θεμέλιο της *αρετής* και πιστεύει ότι ο **λόγος** μπορεί να εξουσιάζει και να ρυθμίζει την ηθική διαγωγή του ανθρώπου **και του εξασφαλίζει την κατοχή του ύψιστου αγαθού, της ευδαιμονίας**^{154 155}.

2.14 Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι το πραγματικό αγαθό είναι η ψυχή

Όπως προαναφέραμε για τον Σωκράτη **το ουσιώδες μέρος του ανθρώπου είναι η ψυχή** και κατά προέκταση **το πραγματικό αγαθό**¹⁵⁶. Η ορθή πράξη εξαρτάται από τη **γνώση του αγαθού**. Η γνώση η οποία μπορεί να κατακτηθεί με προσωπική συμμετοχή και αναζήτηση επιβάλλουν στη βούληση έναν τρόπο διαγωγής που συμβουλεύει η *φρόνηση*¹⁵⁷. Ο κάτοχος της **«επιστήμης του αγαθού»** και του **κακού**, δηλαδή όποιος έχει τέλεια γνώση της ουσίας τους, τείνει προς

¹⁵³ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσου, 1995 σ. 40.

¹⁵⁴ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσου, 1995 σ. 42-44.

¹⁵⁵ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσου, 1995 σ. 47.

¹⁵⁶ Βλ. M. Vegetti, 2003 σ. 143.

¹⁵⁷ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσου, 1995 σ. 42-43.

το αγαθό, και αποφεύγει το κακό σε κάθε περίπτωση και με οποιουδήποτε όρους¹⁵⁸. Χαρακτηριστικά ο Σωκράτης στο έργο *Μένων*¹⁵⁹, υποστηρίζει ότι όλοι επιθυμούν το καλό. Στο *Γοργία* ο Σωκράτης αναφέρει ότι **η πραγματική δυστυχία βρίσκεται στο να κάνει κανείς κακό και η μοναδική πραγματική ευτυχία είναι να κάνει καλό (το αγαθό)**^{160 161}. Για αυτό άλλωστε όπως αναφέραμε πριν οι κακοί είναι αμαθείς και η κακία, η **έλλειψη φρόνησης**, είναι αποτέλεσμα άγνοιας^{162 163}. Οι ανθρώπινες ενέργειες στοχεύουν στο καλό γιατί ευεργετείται η ψυχή, που είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Η επιθυμία για το καλό και ταυτόχρονα μια πίστη ότι αυτό οδηγεί στην επιθυμητή ευδαιμονία¹⁶⁴.

2.15 Σώμα

Ο Σωκράτης έχει την πεποίθηση ότι η ψυχή είναι ο ίδιος ο άνθρωπος. Δηλώνει κατηγορηματικά ότι, ούτε το σώμα, ούτε «συναμφοότερον» σώματος και ψυχή, είναι ο άνθρωπος, παρά μόνο ψυχή (Αλκιβιάδης 130c). Με αυτή τη δήλωση ο Σωκράτης τονίζει την αξία της ψυχής, αυτό όμως δεν συνεπάγεται περιφρόνηση του σώματος. Ο Σωκράτης όπως μας πληροφορεί ο Ξενοφών (*Απομνημονεύματα*, I. 4. 5-6), έχει εκφράσει θαυμασμό για το ανθρώπινο σώμα λέγοντας ότι είναι το πολυτιμότερο εργαλείο που βρίσκεται στη διάθεση του ανθρώπου, για αυτό ως τεχνίτης που φροντίζει τα εργαλεία που χρησιμοποιεί γιατί με τη βοήθεια αυτών παίρνουν σάρκα και οστά τα δημιουργικά του σχέδια, έτσι και ο άνθρωπος πρέπει να φροντίζει το σώμα του. Το σώμα του ανθρώπου είναι «έργο σοφού», που βρίσκεται στην υπηρεσία του ανθρώπου και είναι το πιο κατάλληλο και το πιο μελετημένο, για να ανταποκριθεί στις δυνατότητες της ψυχής¹⁶⁵. Κατά τον Σωκράτη υπερτερεί των άλλων ζώων όχι μόνο προς την ψυχή αλλά και προς την κατασκευή του (*Απομνημονεύματα*, I. 4. 11).

Επιπλέον ο Σωκράτης, όπως και ο Αριστοτέλης, αναγνωρίζει ότι η ηδονή συνιστά ουσιαστική έκφραση της ζωής γιατί η ικανοποίηση των αναγκών του σώματος είναι

¹⁵⁸ Βλ. A.E. Taylor, 2003 σ. 171-172.

¹⁵⁹ Βλ. 77C, 78B.

¹⁶⁰ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 128.

¹⁶¹ Βλ. Γοργίας 470e.

¹⁶² Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 92.

¹⁶³ Βλ. Γ. Α. Νιάρχου, 2010, σ. 871-890.

¹⁶⁴ Βλ. C.C.W. Taylor, σ. 62.

¹⁶⁵ Βλ. Λέκτορας Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου

συνδεδεμένη με το αίσθημα της ευχαρίστησης. Θεωρεί επιπλέον ότι οι **αισθήσεις** με τις οποίες «*ἀπολαύομεν πάντων τῶν ἀγαθῶν*», ως ένα από τα δώρα των θεών για τα ανθρώπινα όντα. Αλλά όμως είναι η κατάχρηση, η έλλειψη του μέτρου, η έλλειψη εγκράτειας στις απολαύσεις, που επιφέρουν αναπόφευκτα την εξασθένηση του σώματος και κατ' επέκταση του ανθρώπου.

Επιπλέον, η κατάχρηση των αισθητηριακών ηδονών, θέτει την ψυχή σε κίνδυνο αφού εάν παύσει να ασκεί το φυσικό της δικαίωμα, χάνει την ελευθερία της και γίνεται υποχείριο του σώματος. Επομένως, η εξουσία της ψυχής επάνω στο σώμα έχει ως αποτέλεσμα την ελευθερία του ανθρώπου που του δίνει την δυνατότητα να αποκτήσει το ευ ζην και την ευδαιμονία¹⁶⁶.

2.16 Για τον Σωκράτη ο «εν αρετή βίος» είναι επαρκής για την ευδαιμονία και η αρετή είναι γνώση.

Ο Σωκράτης τάσσεται υπέρ της ενότητας όλων των επιμέρους αρετών, ενώ παράλληλα θέτει ότι η αρετή είναι ζήτημα **κατανόησης αρχών και όχι παράδοσης ή κληρονομικότητας**. Η αρετή διδάσκεται και οδηγεί στην ευδαιμονία για αυτό υποστηρίζει ότι η αρετή είναι «γνώση». Συμπεριλαμβάνει την **αυτογνωσία** (το γνώθι σ' αυτόν) που αναφέρθηκε παραπάνω, όπως και τη **γνώση του στόχου** δηλαδή του **σκοπού που είναι η ευδαιμονία**¹⁶⁷. Επιπλέον, η **απόκτηση της γνώσης της αληθινής αρετής**, είναι **προσωπική κατάκτηση και ηθικός αγώνας** αφού δεν είναι ούτε έμφυτη ούτε κληρονομική¹⁶⁸.

Για τον Σωκράτη ότι μπορεί να μεταδώσει κανείς στον άλλον με την διδασκαλία είναι γνώση, για αυτό εάν το αγαθό (η αρετή) μπορεί να διδαχτεί είναι μια μορφή **γνώσης**. Η απλή γνώση του αγαθού οδηγεί στην πράξη αυτού. Το αγαθό (η αρετή) οδηγούν στην ευδαιμονία¹⁶⁹.

Επιπλέον, ο Σωκράτης πρωτοπορεί στη διδασκαλία του στη παράδοση της φιλοσοφίας, **θεμελιώνοντας μια, αιώνια και καθολική αρετή**, ταυτίζει την

¹⁶⁶ Βλ. Λέκτορα Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου.

¹⁶⁷ Βλ. J. Ferguson, 2006 σ. 105.

¹⁶⁸ Βλ. Δημ. Διαμαντόπουλος, 2009 σ. 175-176.

¹⁶⁹ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 92.

αρετή όχι πια με την υπακοή των άλογων δυνάμεων της ψυχής, δηλαδή των συναισθημάτων και των ορμών, αρετή είναι η **φωτισμένη και νηφάλια κρίση** που καθοδηγείται από την τέλεια και **αποσαφηνισμένη γνώση**.

Η αρετή¹⁷⁰ δεν αποτελείται από απλή εφαρμογή γενικών κανόνων που λένε τι πρέπει να κάνει κανείς και σε ποιες συνθήκες πρέπει να βρίσκεται για να είναι καλός, οι **πράξεις είναι ηθικά καλές μόνο αν ο χαρακτήρας που τις εκτελεί είναι καλός**¹⁷¹ ¹⁷². Δηλαδή, οι πράξεις ανήθικων χαρακτήρων δεν μπορούν να θεωρηθούν ενάρετες γιατί ο άνθρωπος πρέπει να είναι ολοκληρωτικά πάντα ενάρετος. Η αρετή θεωρείται ως ικανότητα που στηρίζεται όπως αναφέραμε επάνω στη **γνώση**. Άρα η αρετή στη *σωκρατική αντίληψη* ταυτίζεται –διαμέσου της ικανότητας– με τη **σοφία**, και η κακία –διαμέσου της ανικανότητας– με την **αμάθεια**. Όλη η αρετή είναι ενιαία και συνοψίζεται στη **γνώση του τι είναι τελικά καλό ή κακό**¹⁷³.

Ο ταυτισμός της αρετής με την *έγκυρη* και *τέλεια* γνώση παρέχει διπλό όφελος για την ηθική θεωρία. Πρώτο όφελος κατά τον Σωκράτη είναι ότι, η *γνώση* φέρνει τον άνθρωπο σε επαφή με *γνήσιες, απόλυτες, παντού και πάντοτε ισχύουσες αξίες και την αλήθεια* (αντίθετα από την σχετικότητα των αξιών και της αλήθειας που δίδασκαν οι Σοφιστές). Το δεύτερο όφελος είναι, επειδή η τέλεια γνώση κατακτάται με τον **λόγο**, αυτός θα είναι το **θεμέλιο της αρετής, το κίνητρο και η ασφάλεια του ηθικού βίου**. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύνδεση της αρετής και της γνώσης δεν αποτελεί πρωτότυπη συμβολή του Σωκράτη, ήταν ήδη παρούσα στη φιλοσοφία του Πυθαγόρα και του Ηράκλειτου. Αντιθέτως, το *αγαθόν* είναι ο νέος προσδιορισμός του αντικειμένου της επιστήμης με το οποίο ταυτίζεται η αρετή και είναι και αυτή πρωτότυπη ιδέα του Σωκράτη¹⁷⁴. **2.17 Υλικά αγαθά**

¹⁷⁰ Ο Σωκράτης **αποδέχεται τις τέσσερις αρετές**, την σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και την δικαιοσύνη (εις τον *Ευθύφωνα* αναφέρεται και η «οσιότης»).

Κατά τον Ξενοφώντα, ο Σωκράτης δίδασκε, ότι «και η δικαιοσύνη και άλλη πάσα αρετή σοφία εστί»¹⁷⁰ και η αρετή είναι ικανότητα που διδάσκεται.

¹⁷¹ Βλ. Σ. Βιβιδάκη κ.α., 2000 σ. 131.

¹⁷² Βλ. Β. Καραμάνη, 2002 σ. 51.

¹⁷³ Βλ. Εις τούς διάλογους Πρωταγόρας, Μένων (22).

¹⁷⁴ Βλ. M. Vegetti, 2003 σ. 143.

Ο Σωκράτης επιχειρεί να διακρίνει τα αγαθά σε **πραγματικά** και **απατηλά**. Στο *Γοργία* ο Σωκράτης αναφέρει τα διάφορα είδη αγαθών που άλλωστε δέχεται εν μέρει και ο κοινός νους. Η ιεράρχηση των κοινωνικοπολιτικών αγαθών λογίζονται ιεραρχικά τα εξής: τα **αγαθά της ψυχής (αρετές)**: σοφία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη, ανδρεία, οσιότης (ευσέβεια). Τα **αγαθά του σώματος**: υγεία, δύναμη, ομορφιά και τα **κοινωνικά αγαθά**: πλούτος, φήμη, αξιώματα και τιμές. Πιο αναλυτικά υπάρχουν οι εξωτερικές πλευρές του αγαθού, αυτές είναι το συμφέρον των ισχυρών, οι ηδονές του σώματος (που ο Σωκράτης μάλλον περιφρονεί), η φαινομενική ευτυχία των άδικων ανθρώπων και άλλα.

Ο Σωκράτης αναφέρει στον *Ευθύδημο*, ότι η **ευδαιμονία δεν εξαρτάται από την παρουσία εξωτερικών αγαθών, αλλά μάλλον από την αξιοποίηση αυτών**. Μάλιστα ο ίδιος ζούσε ιδιαίτερα φτωχικά **καθώς θεωρούσε ότι τα υλικά αγαθά ελάχιστα έχουν να προσφέρουν στην ευτυχία του ανθρώπου**. Για παράδειγμα, ένας ενάρετος άνθρωπος θα χρησιμοποιήσει τα χρήματα με σωστό τρόπο ώστε να βελτιώσει τη ζωή του, αντιθέτως, ένας αφελής ή ανώριμος άνθρωπος θα είναι σπάταλος, θα κάνει κακή διαχείριση των χρημάτων του. Άρα **τα χρήματα από μόνα τους δεν κάνουν έναν άνθρωπο χαρούμενο. Τα χρήματα είναι ένα αγαθό το οποίο είναι καλό όταν βρίσκεται στα χέρια ενός ενάρετου ανθρώπου**. Το ίδιο ισχύει για οποιοδήποτε άλλο εξωτερικό αγαθό όπως, υλικά αγαθά, ωραία εμφάνιση ή ικανότητες. Ένας όμορφος άνθρωπος μπορεί να γίνει εγωιστής και ματαιόδοξος εάν κάνει κατάχρηση των φυσικών του αρετών. Αντίστοιχα, ένας ευφυής άνθρωπος ο οποίος κάνει κατάχρηση των πνευματικών του αρετών, μπορεί να γίνει χειρότερος εγκληματίας από έναν μη ευφυή άνθρωπο. Τελικά η ευδαιμονία είναι η υπεροχή του σωκρατικού αγαθού που είναι η υπεροχή της αρετής και της αγαθής ψυχής¹⁷⁵.

¹⁷⁵ Βλ. Κων. Κοκκίνης, 2008 σ. 18.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

«*Η αρετή είναι το μέσο μεταξύ δύο ακροτήτων*»

Αριστοτέλης

Η ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

3.1 Εισαγωγή

Η κατάκτηση της ευδαιμονίας, το «ευδαιμονιστικό αξίωμα» του Σωκράτη, αποτελεί πανάρχαιο ανθρώπινο αίτημα όπως αναφέρθηκε πριν. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η έννοια της ευδαιμονίας είναι συνητημένη προς την έννοια του αγαθού γιατί αποτελεί ύψιστο αγαθό για τον άνθρωπο¹⁷⁶. Γνωρίζουμε ότι πρώτος ο Αριστοτέλης προσπάθησε **συστηματικά** να αναλύσει το πώς ορίζεται η ευδαιμονία και πώς επιδιώκεται με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Στην προσπάθεια αυτή αφιέρωσε τρία συγγράμματα τα: *Ηθικά Νικομάχεια*, *Ηθικά Ευδήμεια*, *Ηθικά Μεγάλα*¹⁷⁷. Ο στοχασμός του Αριστοτέλη πάνω στην ευδαιμονία βρίσκεται σε όλα του τα γραπτά, όμως ειδικότερα στο έργο του γνωστό ως *Ηθικά Νικομάχεια*¹⁷⁸. Ο Αριστοτέλης αναλύει την ηθική ουσία του ανθρώπου στην ολόκληρη «εδώ» ζωή ώστε να μελετήσει την λειτουργία της ηθικής τελείωσης, ολοκλήρωσης του ανθρώπου. Αυτή όμως δεν την συνάγει από μια υπερβατική αρχή, αλλά από την ουσία του ανθρώπου του ίδιου¹⁷⁹.

3.2 Λίγα λόγια για τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης (384 π.Χ.–322 π.Χ.) ήταν για περίπου είκοσι χρόνια μαθητής του Πλάτωνα στην Ακαδημία. Ήταν κι εκείνος θαυμαστής του Σωκράτη και λέγεται μάλιστα ότι δίδασκε με μια προτομή αυτού στην τάξη του.

Το όνειρο της ευδαιμονίας που γεννήθηκε τον προηγούμενο αιώνα από τον Σωκράτη διατηρήθηκε και στη σχολή του Αριστοτέλη. Ο Σταγειρίτης είχε πολλά κοινά με τις μεγαλύτερες προσδοκίες του Σωκράτη και του Πλάτωνα αφού μια από τις βασικότερες

¹⁷⁶ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, 2009 σ. 52.

¹⁷⁷ http://ellinonfilosofia.blogspot.gr/2011/03/blog-post_27.html.

¹⁷⁸ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 69.

¹⁷⁹ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 241.

κοινές απόψεις των παραπάνω φιλοσόφων είναι ότι η ευδαιμονία είναι ο ύψιστος σκοπός κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ο Αριστοτέλης οδηγείται από μια επιθυμία, την **επιθυμία της γνώσης**. Τον ενδιαφέρει, πριν οτιδήποτε άλλο, να προάγει την ανακάλυψη της αλήθειας και να επαυξήσει την ανθρώπινη γνώση. Δεν θεωρεί τον εαυτό του μοναδικό κάτοχο μιας τέτοιας επιθυμίας, δηλώνει ότι «*όλοι οι άνθρωποι από την φύση τους επιθυμούν να γνωρίζουν*» και ισχυρίζεται ότι ο καθένας είναι δυνατόν να ταυτιστεί με το νου του, έτσι ώστε η ζωή –μια πλήρης ανθρώπινη ζωή– να αποτελεί δραστηριότητα του νου¹⁸⁰.

3.3 Η ατομική και συλλογική ευδαιμονία στην πόλη κατά τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης προσδιορίζει τον άνθρωπο ως πολιτικό και κοινωνικό όν το οποίο έχει εκ φύσεως την τάση να αποτελεί μέλος μιας κοινωνίας πολιτών. Η σχέση που μπορεί να πετύχει με τους άλλους ανθρώπους και με το περιβάλλον του προσδιορίζει και το βαθμό επιτυχίας του, η οποία μόνο στο πλαίσιο της πόλης μπορεί να εξελιχθεί και να κορυφωθεί. Λέει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης ότι «*φανερὸν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον*» (Πολιτικά 1253a), συμπληρώνοντας ότι όποιος δεν συμμετέχει στα κοινά είναι ή «ζῷο» ή «θεός». Ο άνθρωπος είναι πολιτικό όν είτε το θέλει είτε όχι γιατί είναι ένα όν που δε μπορεί να αναπτυχθεί μόνο του αφού εξαρτάται από άλλους.

Επιπλέον, στον Αριστοτέλη όπως και στον Πλάτωνα, δεν υφίσταται η έννοια του δημοκρατικού δικαιώματος, αλλά της υποχρέωσης του πολίτη. Ο πολίτης για τον Αριστοτέλη δεν έχει δικαιώματα, αλλά υποχρεώσεις οι οποίες αποβλέπουν στο κοινό καλό, αλλά και στο ύψιστο δικαίωμά του που είναι η ευδαιμονία, ενώ είναι μέσα στο κοινό καλό που ενυπάρχει και το ατομικό¹⁸¹. Επιπλέον η ευτυχία του ανθρώπου καθορίζεται από την κοινωνία μέσα στην οποία ζει για αυτό μπορεί να την κατακτήσει πιο εύκολα μέσα από οργανωμένες κοινωνικά δομές οι οποίες ξεκινούν από την

¹⁸⁰ Βλ. J. Barnes, 2000 σ. 3.

¹⁸¹ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 15.

οικογένεια, προχωρούν στο στενό κύκλο του ανθρώπου και καταλήγουν στο κράτος την ανώτερη από τις ομαδοποιήσεις του ανθρώπου¹⁸². Η ευμάρεια του κράτους δεν αποτελεί αυτοσκοπό παρά **μέσο** για να αποκτήσει ο άνθρωπος την αρετή και στη συνέχεια τη σοφία η οποία είναι κι αυτή με τη σειρά της το μέσο για να έχει ο άνθρωπος άριστη ζωή¹⁸³, ενώ οι νόμοι είναι οι «αρχιτεκτονική φρόνηση» της πολιτείας, και η τήρησή τους παίζει καθοριστικό ρόλο στην επιδίωξη της ευδαιμονίας που είναι για τον άνθρωπο το ύψιστο αγαθό χωρίς το οποίο η ζωή του θα είναι μάταιη¹⁸⁴.

3.4 Αριστοτέλης κι ευδαιμονία

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ευδαιμονία είναι μια κατάσταση του νου κατά την οποία ο άνθρωπος συνειδητοποιεί τον εαυτό του και αναπτύσσεται κατά τον καλύτερο τρόπο-συνίσταται σε μια ζωή διανοητικής δραστηριότητας¹⁸⁵. Επιπλέον, η ευδαιμονία είναι ότι κάνει τον άνθρωπο να αισθάνεται πλήρης και δεν είναι κατάσταση. Είναι ενέργεια, ένας ενεργητικός τρόπος αντίληψης της πραγματικότητας, είναι λογική ενέργεια όπου η αντίστοιχη στο έργο της είναι η αρετή. Η καθ' αυτό ευδαιμονία του ανθρώπου συνίσταται στην αρετή¹⁸⁶, είναι δραστηριότητα της ψυχής, είναι μορφή δράσης η οποία οδηγείται από την αρετή, είναι ενάρετος βίος, ενώ στην κορυφή της ιεραρχίας των αρετών βρίσκεται η σοφία. Για αυτό η ύψιστη ευδαιμονία για τον Αριστοτέλη, είναι ο τέλειος φιλοσοφικός βίος με στόχο την αναζήτηση της αλήθειας ως θεωρίας και ως πράξης. Οι περισσότεροι αρκούνται να στοχεύσουν σε ένα προγενέστερο στάδιο της ευδαιμονίας, στην επιδίωξη της «ευπραξίας». Στο να πράττουν δηλαδή όσο καλύτερα μπορούν αλλά κι αυτοί που δεν θα θέσουν ως στόχο της ζωής τους τη δυνατότητα του φιλοσοφείν δεν θα πρέπει να παραμελήσουν στην διάρκεια της ζωής τους το ευ πράττειν, ώστε να μπορέσουν να διατηρήσουν τη νόησή τους καθαρή. Επομένως, ο δεύτερος στόχος στην ιεραρχία των αξιών μιας κοινωνίας είναι ο ενάρετος βίος και ο πρώτος η ευδαιμονία¹⁸⁷.

¹⁸² Βλ. Δ. Βίτσος, 2010 σ. 9.

¹⁸³ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 9.

¹⁸⁴ Βλ. Δ. Βίτσος, 2010 σ. 10.

¹⁸⁵ Βλ. J. Barnes, 2000 σ. 4.

¹⁸⁶ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 242.

¹⁸⁷ Βλ. Δ. Βίτσος, 2010 σ. 10.

3.5 Το ύψιστο τέλος είναι η ευδαιμονία

Τα *Ηθικά Νικομάχεια* ξεκινούν με τη φράση «κάθε τέχνη και κάθε πράξη και κάθε κατόπιν σκέψεως λαμβανόμενη απόφαση φαίνεται ότι αποβλέπει σε κάποιο αγαθό»¹⁸⁸. Με την παραπάνω διατύπωση ο σπουδαίος φιλόσοφος τονίζει ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό το οποίο με τη σειρά του εξυπηρετεί κάποιο άλλο. Χρησιμοποιώντας την αναλυτική διαδικασία, αυτή η κλίμακα¹⁸⁹ σκοπών θα πρέπει να αποβλέπει σε κάποιο τέλος της πορείας και κάθε επιμέρους στόχος δεν είναι παρά το **ενδιάμεσο στάδιο**, «ατελές τέλος¹⁹⁰», εργαλείο και μέσον, για να προχωρήσει ο άνθρωπος προς το τελικό του στόχο, στην ιεράρχηση των σκοπών, ώστε να φτάσει το ύψιστο αγαθό, το «άριστον». **Ο τελικός στόχος, το τελικό αυτό αίτιο στη ζωή των ανθρώπων που είναι το ύψιστο αγαθό, σύμφωνα με την τεολογική ηθική του Αριστοτέλη, όπως του Σωκράτη και του Πλάτωνα, ταυτίζεται με την ευδαιμονία τους¹⁹¹** η οποία είναι απόλυτη αφού πάντα αποτελεί αγαθό καθ' αυτήν, προς χάριν της ο άνθρωπος ενεργεί και όχι για άλλο σκοπό¹⁹². Γράφει ο Αριστοτέλης χαρακτηριστικά στα *Ηθικά Νικομάχεια*: «*τοιούτον δ' ή ευδαιμονία μάλιστ' είναι δοκεῖ. Ταύτην γάρ αἰρούμεθα ἀεὶ δι' αὐτήν καὶ οὐδέποτε δι' ἄλλο, τιμὴν δὲ καὶ ἡδονὴν καὶ νοῦν καὶ πᾶσαν ἀρετὴν αἰρούμεθα μὲν καὶ δι' αὐτά (μηθενὸς γὰρ ἀποβαίνοντος ἐλοίμεθ' ἂν ἕκαστον αὐτῶν), αἰρούμεθα δὲ καὶ τῆς ευδαιμονίας χάριν, διὰ τούτων ὑπολαμβάνοντες ευδαιμονήσειν. τὴν δ' ευδαιμονίαν οὐδεὶς αἰρεῖται τούτων χάριν, οὐδ' ὄλως δι' ἄλλο*»¹⁹³. Δηλαδή, «ένα τέτοιο αγαθό είναι κατά τη γνώμη όλων ανεξαιρέτως η ευδαιμονία, γιατί αυτήν την επιλέγουμε πάντοτε για αυτό που είναι η ίδια και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού, ενώ την τιμή, την ηδονή τη διανοητική δραστηριότητα και γενικά κάθε αρετή τις επιλέγουμε, βέβαια, και για αυτό που είναι (γιατί, ακόμα και αν δεν προέκυπτε κανένα άλλο όφελος από αυτές, εμείς θα τις επιλέγαμε), τις επιλέγουμε όμως και για χάρη της ευδαιμονίας, επειδή θεωρούμε ότι μέσω αυτών θα

¹⁸⁸ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1094α.

¹⁸⁹ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 55.

¹⁹⁰ Βλ. Αριστοτέλης HN, Βιβλίο Α σ. 156.

¹⁹¹ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1094α.

¹⁹² Βλ. Θ. Πελεgrίνης, 2009 σ. 93.

¹⁹³ Βλ. Αριστοτέλης HN, Βιβλίο Α σ. 156.

γίνουμε ευδαιμόνες. Την ευδαιμονία όμως κανείς δεν την επιλέγει για χάρη αυτών, ούτε – γενικά- για χάρη οποιουδήποτε άλλου αγαθού»¹⁹⁴.

Συνεπώς όλα αποσκοπούν στην εξασφάλιση της ευδαιμονίας η οποία δεν εξυπηρετεί κανέναν περαιτέρω σκοπό ή αγαθό.

3.6 Η ευδαιμονία είναι αγαθό καθ' αυτό για τον Αριστοτέλη

Όπως αναφέραμε, ο Αριστοτέλης για να εξηγήσει τον ορισμό της ευδαιμονίας ξεκινά με μια ιεράρχηση σκοπών για να καταλήξει ότι η ευδαιμονία είναι το ακρότατο αγαθό στην ιεραρχία των πραγμάτων που μας κάνουν καλό κι αυτό το γνωρίζουμε γιατί είναι το σπουδαιότερο από τα πολλά και ποικίλα αγαθά.

Ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει την ευδαιμονία ως το *αγαθόν*, το σκοπό της «φρονίμου» πρακτικής της αρετής που εξασφαλίζει η *μεσότης* όπως θα δούμε παρακάτω. Ο Αριστοτέλης δεν εννοεί το υπεράνθρωπο «*θεολογικό*» αγαθό σαν αυτό του Πλάτωνα, αλλά «*το αγαθό εκείνο που όλοι οι άνθρωποι αναζητούν και επιθυμούν*», το αγαθό που είναι *προσιτό* σε όλους. Για αυτό η ευδαιμονία αποκτάται από τους ανθρώπους υπό την προϋπόθεση ότι κατανοείται η φύση της και επιδιώκεται αναλόγως¹⁹⁵.

Ο Αριστοτέλης φανερώνει στην πρωταρχική πρόταση των *Ηθικών* αυτό που φανερώνει και την κύρια υπόθεση της Αριστοτελικής σκέψης: **ότι η φύση δεν δρα μάταια**, ο Σταγειρίτης αρχίζει με θαυμαστό τρόπο το έργο του γράφοντας ότι: «*Κάθε δεξιότητα και κάθε έρευνα, και όμοια κάθε πράξη και απόφαση, φαίνεται να στοχεύει σε κάποιο αγαθό*»¹⁹⁶.

Κατά αυτόν τον τρόπο, στο Αριστοτελικό Σύμπαν, όλα *προορίζονται* για την εκπλήρωση ενός σκοπού. Όλα τα πράγματα είτε φυσικά, είτε δημιουργημένα, είτε φτιαγμένα από τον άνθρωπο ή θεϊκά έχουν κάποιο στόχο, κάποιο «τέλος». Ο στόχος της

¹⁹⁴ Βλ. Αριστοτέλης ΗΝ, Βιβλίο 1 σ. 157.

¹⁹⁵ Βλ. M. Vegetti, 2003 σ. 250-251.

¹⁹⁶ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 70.

έρευνας του ανθρώπου και το όφελός του, θα είναι να **διακρίνει τη φύση αυτού του τελικού προορισμού**. Για παράδειγμα, όπως το βελανίδι προορίζεται να γίνει βελανιδιά, και ο καπετάνιος του πλοίου να κυβερνά τα πλοία, συνεχίζει ο Αριστοτέλης μέσω της αναλογίας, και ο γλύπτης να λαξεύει, θα έλεγε κανείς ότι κάθε τρόπος ζωής, και κάθε επάγγελμα, αυτό που οι αρχαίοι Έλληνες αποκαλούσαν «τέχνη», φαίνεται να έχει ένα συγκεκριμένο σκοπό¹⁹⁷. Όπως θα δούμε παρακάτω, **η ευδαιμονία δε βρίσκεται σε συγκεκριμένο χρονικό σημείο της ζωής του ανθρώπου, αλλά «συνυφαίνεται με την τέλεση ορισμένων πράξεων ή μάλλον με την καθ' ορισμένο τρόπο εκτέλεση των πράξεών μας»**, δηλαδή για τον Σταγειρίτη φιλόσοφο η ευδαιμονία συνίσταται σε έναν **ορισμένο τρόπο συμπεριφοράς**, προς τον οποίο οφείλει να συμμορφώνεται κανείς εάν θέλει να πραγματοποιήσει τον τελικό του σκοπό¹⁹⁸.

3.7 Ο σκοπός του ανθρώπου είναι η άσκηση της ικανότητας της λογικής

Ο Αριστοτέλης προσπαθεί να ορίσει αυτό το σκοπό απομονώνοντάς την σαφέστερα ανθρώπινη δραστηριότητα, το **έργο** του ανθρώπου. Δηλαδή, μερικά όντα όπως τα φυτά απλά φύονται και μεγαλώνουν, έχουν «θρεπτική και αυξητική ζωή». Τα ζώα κινούνται σύμφωνα με τις αισθήσεις τους, έχουν την «αισθητική ζωή», η οποία είναι κοινή στους ανθρώπους και τα ζώα, στο πλαίσιο της οποίας οι ενέργειες υπαγορεύονται από τα ένστικτα, τα πάθη, και τις ορέξεις. Αυτό που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από τα φυτά και τα ζώα λέει ο Αριστοτέλης είναι ο **λόγος**. Συνεπώς, το ιδιαίτερο έργο του ανθρώπου συνίσταται στο ότι οι πράξεις πρέπει να καθορίζονται από το λογικό του. Για να βρούμε το ιδιαίτερο έργο του ανθρώπου απαιτείται να ορίσουμε προηγουμένως την **ουσία** του ανθρώπου, την ειδοποιό διαφορά από τα άλλα όντα¹⁹⁹ η οποία είναι η ικανότητα του λογικού. Η **μοναδικότητα** της ανθρώπινης δραστηριότητας, είναι κατά τον Αριστοτέλη να ζούμε και να δρούμε σύμφωνα με την **λογική**. Ο σκοπός για τους ανθρώπους είναι η άσκηση της ικανότητας μας για υψηλή λογική και για αυτό το οποίο πασχίζουμε είναι η καλλιέργεια της ικανότητας αυτής που ολοκληρώνει το σκοπό και το έργο του ανθρώπου που είναι η ευδαιμονία²⁰⁰.

¹⁹⁷ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 70.

¹⁹⁸ Βλ. Θ. Πελεργίνης 2009, σ. 93.

¹⁹⁹ Βλ. Θ. Πελεργίνης 2009, σ. 94.

²⁰⁰ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 86.

3.8 «Έλλογο και πολιτικό ζώο»

Ο Αριστοτέλης αποκαλεί τον άνθρωπο «έλλογον ζώον», αναφέρει δε αργότερα ότι το «ακρότατον αγαθόν» του λόγου δεν είναι το «τέλειον αγαθόν». Για τον Αριστοτέλη η ικανότητα της λογικής δεν αρκεί, γιατί ενώ μπορούμε να είμαστε έλλογοι, δεν επικρατεί πάντα η λογική μας όπως θα αναλύσουμε αργότερα.

Υπάρχει μια ηθική διαφορά ανάμεσα στο «ζην» και στο «ευ ζην». Ο άνθρωπος γίνεται ενάρετος στο βαθμό που επιλέγει να καλλιεργήσει τις πολλές κλίσεις και δεξιότητές του και ειδικά τις υψηλότερες διανοητικές ικανότητές του. Όμως, επειδή οι άνθρωποι είμαστε και πολιτικά ζώα, οφείλουμε να εφαρμόζουμε αυτές τις ικανότητες για να εκπληρώνουμε τις ανάγκες και να εφαρμόσουμε τις αρετές μας προς όφελος των κοινοτήτων μας. Αυτό είναι το «τέλειον αγαθόν» για τον Αριστοτέλη²⁰¹.

3.9 Θηρία ή θεοί. Το «τέλειον αγαθόν» είναι η εφαρμογή των αρετών στην πόλη.

Ο Σταγειρίτης επισημαίνει μια διττή φύση στις «ψυχές» των ανθρώπων. Αποκαλεί το άριστο μέσα μας «θείο» ή σαν τους θεούς, και το κακό, «θηριώδες» σαν τα θηρία. Ο Αριστοτέλης πιστεύει όπως είπαμε πριν, ότι για να γίνουμε ευδαίμονες πρέπει να προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε το θετικό και να εξαλείψουμε το αρνητικό μέσω της λογικής. Επιπλέον, παραδέχεται ότι οι άνθρωποι είναι ζώα αλλά παρατηρεί με αισιοδοξία «βέλτιστον άνθρωπος τών άλλων ζώων».

Η θεία ικανότητα για περισυλλογή ενυπάρχει στη ψυχή μας, καταλήγει ο Αριστοτέλης, αν επιθυμούμε να λειτουργήσουμε σαν θεοί αντί θηρία. Ο άνθρωπος είναι λιγότερο θηριώδης όταν τον απασχολούν ηθικές σκέψεις και όταν χρησιμοποιεί την μοναδική ανθρώπινη ικανότητα να προβαίνει σε διακρίσεις βάσει της αφηρημένης συλλογιστικής και επιδιώκοντας να εμβαθύνει σε σπουδαίες ιδέες που έχουν ταλανίσει τους ανθρώπους όλων των πολιτισμών και όλων των εποχών²⁰². Όταν ο άνθρωπος ενδίδει στα πάθη του είναι λόγω της αδυναμίας της βούλησής του²⁰³.

²⁰¹ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 108-109.

²⁰² Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 95.

²⁰³ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 245.

3.10 Η διάκριση των ευτυχισμένων και δυστυχισμένων κατά τον Αριστοτέλη

Αφού όλοι οι άνθρωποι έχουν εκ φύσεως τον λόγο και μπορούν να σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο, πώς γίνεται να είναι άλλοι ευτυχισμένοι και άλλοι δυστυχισμένοι; Ο Αριστοτέλης απαντά ότι για τη διάκριση των ανθρώπων σε ευτυχισμένους και δυστυχισμένους, δεν ευθύνεται ο λόγος τον οποίο διαθέτουν εξίσου και οι μεν και οι δε. Η αιτία της διάκρισης πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι κάποιοι άνθρωποι κάνουν καλή χρήση της λογικής και άλλοι όχι²⁰⁴.

Η ορθή χρήση του λόγου οδηγεί στην ευδαιμονία και το αντίθετο στη δυστυχία, όπως μπορεί ένα σφυρί να χρησιμοποιηθεί για εργαλείο ή φονικό όπλο. Το ερώτημα είναι πώς πρέπει να συμπεριφέρεται κανείς για να αποκτήσει ευδαιμονία. Μια απάντηση του Αριστοτέλη βρίσκεται στη θεωρία του για την **μεσότητα**²⁰⁵.

3.11 Μεσότητα

Για τον Αριστοτέλη η μεσότητα είναι αρετή. Αυτός είναι ο πρωταρχικός εμπειρικός κανόνας, το περίφημο δόγμα του Αριστοτέλη **περί του μέσου**²⁰⁶. Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι η **αρετή βρίσκεται στην μεσότητα** μεταξύ δύο ακροτήτων, δηλαδή μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης και ότι πρέπει να διαβαθμίσουμε τη συμπεριφορά μας ανάμεσα στα άκρα²⁰⁷. Αν η *υπερβολή* και η *έλλειψη* αποτελούν πάντοτε λάθος και γι' αυτό ψέγονται από τους ανθρώπους, το *μέσον*, η *μεσότητα* επισύρει τον έπαινο, γιατί είναι το **ορθό**. Το *μᾶλλον* (είναι το περισσότερο) και το *ἥττον* (είναι το λιγότερο), αυτά είναι πάντοτε λάθη, *οὐκ εὔ*, ενώ το μέσον είναι το *ἀριστον*, μια λέξη που και από μόνη της θυμίζει την *αρετή*.

Ο Αριστοτέλης εξετάζει λεπτομερειακά τις έννοιες που σημαίνουν οι διάφορες μορφές της βούλησης δηλαδή της λογικής. Για παράδειγμα, της εκούσιας, της προαιρετικής και άλλες. Αρετή όμως γίνεται η βούληση μόνο αν είναι σταθερή ιδιότητα (έξις), φρόνημα στερεωμένο πάνω σε αξίωμα κάτι που μπορεί να γίνει μόνο στον ώριμο

²⁰⁴ Βλ. Θ. Πελεgrίνης 2009, σ. 94.

²⁰⁵ Βλ. Θ. Πελεgrίνης 2009, σ. 96.

²⁰⁶ Βλ. C. Ryff & B. H. Singer, 2006 σ. 16.

²⁰⁷ Βλ. Θ. Πελεgrίνης 2009, σ. 96.

άνθρωπο. Αν εξεταστεί το περιεχόμενο της βούλησης, ονομάζεται ηθική αν βρίσκεται στη **σωστή μέση** ανάμεσα στο πάρα πολύ και το πολύ λίγο. Η μεσότητα όμως αυτή εξαρτάται επίσης από την ιδιοσυγκρασία αυτού που ενεργεί διότι εκείνο που είναι σωστό για τον έναν άνθρωπο, μπορεί για τον άλλον να μην είναι. Για αυτό κάθε αρετή είναι το μεσαίο ανάμεσα σε δύο ελαττώματα²⁰⁸. Μέσω της λογικής του παραδείγματος, της πρακτικής, ο ενάρετος άνθρωπος θα καταφέρει να αναγνωρίσει τη σωστή οδό την μεσότητα μεταξύ των δύο ελαττωμάτων. Η μετριοφροσύνη λόγου χάρη, είναι μεσότητα μεταξύ αλαζονείας, που συνιστά την κατάσταση της υπερβολής και της μικροπρέπειας που αποτελεί έλλειψη²⁰⁹. Συζητώντας λεπτομερώς κάποιες από αυτές τις αρετές – μεγαλοπρέπεια, πραότητα, μετριοπάθεια, φιλικότητα μεταξύ άλλων, ο Αριστοτέλης διατυπώνει ένα ιδανικό της **αρμονίας**, της **ισορροπίας** και της **σύνεσης** στο οποίο η επιθυμία μετριάζεται μέσω λογικών περιορισμών, ώστε η ζωή ακολουθεί τις υψηλότερες ανθρώπινες ικανότητές μας²¹⁰. Για αυτό λέει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης ότι *«Το μέσον προς ημάς, μήτε πλεονάζει μήτε ελλείπει, τούτο δε ουχ εν ουδέ ταυτόν πάσιν, πας δε επιστήμων την υπερβολήν και την έλλειψιν φεύγει, το δε μέσον ζητεί και τούθ' αιρείται»* - Το μέσο (η μέση οδός) νοείται σε σχέση με μας που το επιλέγουμε και νοείται ως κατάσταση όπου δεν πλεονάζει κάτι ούτε υπολείπεται. Αυτό το μέσον δεν είναι ούτε ένα ούτε το ίδιο για όλους... και κάθε συνετός αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη, αναζητεί το μέσο δρόμο και αυτόν επιλέγει²¹¹.

3.12 Οι τρεις βασικοί τρόποι ζωής κατά τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι κάθε **έλλογος άνθρωπος** σχεδιάζει τη ζωή του ορίζοντας τουλάχιστον κάποιες προτεραιότητες, κάποιους στόχους, οι οποίοι τον οδηγούν στο να ζήσει μια άξια, καλή ζωή, το *εν ζην*²¹². Πιο συγκεκριμένα, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στα *Ηθικά Νικομάχεια* παρουσιάζει **τρεις βασικούς τρόπους ζωής**. Έχοντας επιλέξει την ιεραρχία ως κύρια οργανωτική αρχή του,²¹³ ο Αριστοτέλης διακρίνει τους τρεις βίους που δύναται να επιλέξει ο άνθρωπος: στον **απολαυστικό**, **πολιτικό** και **θεωρητικό**. Έτσι

²⁰⁸ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 243.

²⁰⁹ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, 2009 σ. 96.

²¹⁰ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 75.

²¹¹ http://ellinonfilosofia.blogspot.gr/2011/03/blog-post_27.html.

²¹² Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 86.

²¹³ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 64.

ανάλογα με το αγαθό που οι άνθρωποι θεωρούν ως υπέρτατο *τέλος-σκοπό*, ρυθμίζουν τη ζωή τους²¹⁴.

Αφ' ενός, οι «πολλοί» ανάγουν την ευδαιμονία στην ηδονή του *απολαυστικού* βίου και μάλιστα στην πιο ταπεινή της πλευρά²¹⁵ ενώ αφ' ετέρου, οι πιο «εκλεπτυσμένοι» στην *πολιτική-πρακτική* ζωή, όπου αγαθό θεωρείται η τιμή. Στο σημείο αυτό, ο Αριστοτέλης θεωρεί απαραίτητο να κάνει ειδική αναφορά και στο βίο του χρηματιστή, ο οποίος είναι στυγνός, αφού το χρήμα είναι χρήσιμο και υπάρχει χάριν άλλου, όμως δεν είναι καθεαυτό αγαθό²¹⁶.

Οι παραπάνω βίοι είναι κοινοί ανθρωπίνι βίοι, εκτός από τον θεωρητικό. Ο Αριστοτέλης δίνει έμφαση κι εστιάζει στο *θεωρητικό βίο* τον οποίο συνδέει με την *ιδανική ενεργοποίηση της γνώσης*, την *πραγμάτωση της αρετής*, την *ελευθερία της ψυχής* και την *ύστατη ευδαιμονία*. Πρόκειται δηλαδή για μια ζωή ανώτερη – *θεική* που μπορεί να αποβλέπει στην ορθότερη οργάνωση της ζωής και στην αθανασία όπως θα δούμε παρακάτω.

3.13 Ο θεωρητικός – φιλοσοφικός βίος οδηγεί στην ύψιστη ευδαιμονία

Όσον αφορά τον τρίτο τρόπο ζωής, το θεωρητικό βίο, αυτός είναι αφιερωμένος στη μελέτη. Ακολουθώντας αυτόν, ο άνθρωπος φτάνει στην ύψιστη ευδαιμονία με την κατοχή της γνώσης και αγγίζει τη θέωση, **αφού φέρει τον άνθρωπο κοντά στις δυνατότητες του ίδιου του Θεού**^{217 218}.

Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος που διάγει ένα φιλοσοφικό βίο, ζει σαν να υπάρχει μέσα του κάποιο ανώτερο θεϊκό στοιχείο. Αν ο νους είναι σε σύγκριση με τη φύση του ανθρώπου κάτι θεϊκό τότε, «και ο κατά τούτον βίος θεός προς τον ανθρώπινον βίον», θεϊκή θα είναι και η σύμφωνα με αυτόν ζωή, σε σύγκριση με την κοινή ανθρώπινη

²¹⁴ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 σ. 137-139.

²¹⁵ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 σ. 137.

²¹⁶ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 σ. 139.

²¹⁷ Βλ. Β. Πολίτης & Π. Κοντός, 2000 σ. 211.

²¹⁸ Βλ. Β. Πολίτης & Π. Κοντός, 2000 σ. 211.

ζωή.²¹⁹ Ο Αριστοτέλης προβάλλει την αξία του νου, διότι, ενώ «η ύλη πιάνει πολύ περισσότερο χώρο», η σκέψη ως κάτι το άυλο δεν πιάνει²²⁰. Ο Ηλιόδωρος, μάλιστα, αναφέρει ότι «ο νους δυνάμει και τιμότητα πολύ μάλλον πάντων υπερέχει»²²¹.

3.14 Ο Νους

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο νους είναι το «άρχον» και το θεϊκό στοιχείο του ανθρώπου, ο αυθεντικός εαυτός του. Η τέλεια, λοιπόν, ευδαιμονία είναι η «οικεία» ενέργεια του νου, η «θεωρητική» ενέργεια, γιατί είναι «κράτιστη» και «συνεχεστάτη» και «ηδίστη» και εξασφαλίζει δε τη μεγαλύτερη αυτάρκεια²²². Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι το ρήμα «θεωρώ» σημαίνει *ενεργοποιώ τη γνώση* κι όχι *κατέχω τη γνώση*, γίνεται καλύτερα κατανοητό ότι η απόλαυση που προέρχεται από τη γνώση και τη μάθηση ενισχύει τη σκέψη-νου και ως δραστηριότητα του θεωρητικού βίου είναι **απολαυστικότερη**²²³. Επιπλέον, η εξάσκηση της θεωρίας, δεν καθορίζεται από ηθικές έξεις, πραγματοποιείται χωρίς διαλείμματα και χωρίς να υπόκειται στην τύχη. Είναι η συνεχέστερη και η πιο ευχάριστη δραστηριότητα που ταιριάζει στο ανθρώπινο ον²²⁴.

Η χαρά που προσφέρει η ανιδιοτελής αφιέρωση στο θεωρητικό /φιλοσοφικό βίο, αυτόν της καθαρότητας και σταθερότητας, οδηγεί τον άνθρωπο μέσα από την ηθική γνώση και με έναν άριστο χαρακτήρα να οργανώνει σωστά τη ζωή του, ώστε να μπορεί να πραγματοποιεί τον απώτερο στόχο της ανθρώπινης ζωής, τη φιλοσοφική δραστηριότητα του πνεύματος, τη θεωρία και κατά προέκταση την απόκτηση της ευδαιμονίας²²⁵.

Στην ερώτηση για το πώς εννοεί ο Αριστοτέλης τη θεωρητική ζωή, ο Ross επισημαίνει ότι την εννοεί ως θεώρηση της αλήθειας μέσω της μελέτης για παράδειγμα

²¹⁹ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1178b σ. 607.

²²⁰ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1178b σ. 607.

²²¹ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1178b σ. 620.

²²² Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1178a σ. 607.

²²³ Βλ. I. Düring, 1999 σ. 258.

²²⁴ Βλ. B. Πολίτης & Π. Κοντός, 2000 σ. 211.

²²⁵ Βλ. I. Düring, 1999 σ. 240.

ειδικά των μαθηματικών, της μεταφυσικής ίσως και της φυσικής φιλοσοφίας, γιατί η «ευτυχισμένη ζωή δεν είναι μια ζωή αναζήτησης της αλήθειας, αλλά μια ζωή θεώρησης της ήδη κατακτημένης αλήθειας».

Επίσης, ο φιλοσοφικός βίος, ίσως, θα περιελάμβανε μια ζωή αισθητικής, θρησκευτικής όσο και επιστημονικής μελέτης. Όσον αφορά τη θεολογία, που θεωρείται κατά τον Αριστοτέλη ανώτατος κλάδος της θεώρησης, πιθανότατα αυτό το μέρος του θεωρητικού βίου να χαρακτηρίζεται από τη λατρεία που προσιδιάζει τη θεώρηση του θείου. Άλλωστε, στα *Ηθικά Ευδήμεια* ιδεώδης καθορίζεται «η λατρεία και θεώρηση του Θεού».²²⁶

Εν τέλει, όμως, ο Αριστοτέλης δεν πιστεύει ότι αυτή η «φιλοσοφική» ζωή μπορεί να υιοθετηθεί ως καθολικός κανόνας της ανθρώπινης συμπεριφοράς αφού αναφέρεται στα «αιώνια όντα». Για να ακολουθήσει κανείς αυτό το επίπεδο τελειότητας, απαιτείται να διαθέτει το κατάλληλο περιβάλλον κι εξαιρετικά διανοητικά χαρίσματα τα οποία σπάνια υπάρχουν.

Συνεπώς, ο **θεωρητικός βίος (*vita contemplativa*)**, που δεν είναι παρά μια ζωή αφιερωμένη στη νόηση και στη γνώση περιορίζεται μόνο σε ένα μικρό αριθμό ελάχιστων και εκλεκτών ανθρώπων: των φιλοσόφων και γενικά διανοούμενων²²⁷. Παρά όμως το χαλεπόν του θεωρητικού βίου η **διαδρομή προς αυτόν το βίο πλησιάζει «τη θέαση του θεϊκού»**²²⁸.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο προφανώς υλιστής Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η ευδαιμονία μπορεί να αποκτηθεί στη γη αλλά ταυτόχρονα στρέφει το βλέμμα του προς τον ουρανό με ένα τρόπο που θυμίζει τον Πλάτωνα. Άθελά του ρίχνει σκιά στη ζωή που ο κύριος όγκος των *Ηθικών* του συστήνει αφού φαίνεται ανίκανος να

²²⁶ Βλ. W.D. Ross, 2005 σ. 332.

²²⁷ Βλ. M. Vegetti, 2003 σ. 251.

²²⁸ Βλ. A. Lesky, 2006 σ. 783.

συλλάβει την τέλεια ευδαιμονία που μπορεί να αποκτήσει ο άνθρωπος στη γη, χωρίς αναφορά στους θεούς-Θεό²²⁹.

Η κριτική που άσκησε ο σύγχρονος φιλόσοφος Jonathan Lear για το θεωρητικό βίο που προτείνει ο Αριστοτέλης είναι ότι, *«εκείνοι που ξέρουν περισσότερα για την ανθρώπινη ζωή, γνωρίζουν ότι το καλύτερο είναι να οργανώσουν τη ζωή έτσι ώστε να αποφύγουν τις συνήθεις συνθήκες της. Το καλύτερο στο να είναι κανείς άνθρωπος, είναι η ευκαιρία να ξεφύγει από το να είναι άνθρωπος»*. Για τον Lear, η επίγεια ευδαιμονία του Αριστοτέλη μοιάζει μάλλον δυσοίωνη. Δηλαδή, σε πρακτικό επίπεδο οι περισσότεροι άνθρωποι θα αποστερηθούν την αληθινή ευδαιμονία αποκλεισμένοι για λόγους γέννησης και περιστάσεων. Η *«δευτερεύουσα ευτυχία»* που μπορεί να διεκδικήσει ο άνθρωπος στη γη θα ωχριά μπροστά στην θεϊκή δραστηριότητα της περισυλλογής του Αριστοτέλη.

Τελικά έχοντας υποστηρίξει ότι ο φιλοσοφικός βίος οδηγεί στην ύψιστη ευδαιμονία τείνουμε να συμπεράνουμε ότι στον κόσμο του Αριστοτέλη, ο φυσικός προορισμός του ανθρώπου είναι αφύσικα δύσκολος να πραγματοποιηθεί διότι για την πλειοψηφία της ανθρωπότητας, η ευτυχία του Αριστοτέλη δεν είναι απλά ανέφικτη και ρίχνει μια σκιά στην ζωή των ανθρώπων που πρέπει εξ' ορισμού να παραμείνει ατελής²³⁰.

Ο Αριστοτέλης όμως αναγνωρίζει τη δυσκολία του θεωρητικού βίου για αυτό άλλωστε αναφέρει και τους άλλους βίους. Ο θεωρητικός βίος παρόλο που δε διαφέρει κατά πολύ από την ζωή που διάγουν οι θεοί, ο Αριστοτέλης πιστεύει πως δεν είναι απρόσιτος²³¹ γιατί όπως λέει ο Σταγειρίτης στα *Ηθικά Νικομάχεια*, *«δεν πρέπει να ακούμε αυτούς που μας προτρέπουν να κάνουμε ανθρώπινες σκέψεις επειδή είμαστε άνθρωποι και θνητές σκέψεις επειδή είμαστε θνητοί, αλλά πρέπει, κατά το δυνατόν να καθιστούμε εαυτούς αθάνατους και να κάνουμε όλα όσα μπορούμε, ώστε να ζούμε σύμφωνα με το υψηλότερο στοιχείο που βρίσκεται εντός μας. Παρότι σε ποσότητα είναι λίγο, σε ισχύ και αξία υπερτερεί οποιουδήποτε άλλου»*²³².

²²⁹ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 76-77.

²³⁰ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 76.

²³¹ Βλ. J. Barnes, 2000 σ. 4.

²³² Βλ. HN X7, 1177b σ. 31-35.

Ο Αριστοτέλης αν και υπήρξε ο πρώτος μελετητής που καταπιάστηκε συνειδητά με την εμπειρική έρευνα, θέλησε παράλληλα να προσεγγίσει και τις ενέργειες των θεών. Αναρωτιέται εάν οι θεοί επικεντρώνουν την προσπάθειά τους στην ικανοποίηση των βασικών ενστίκτων, αν μοιάζουν με τα ζώα, αν είναι άπληστοι. Ο Αριστοτέλης απαντά σε όλα τα ανωτέρω όχι και καταλήγει πως οι θεοί περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους βρισκόμενοι σε περισυλλογή για τα πιο θεωρητικά, αφηρημένα και σημαντικά ζητήματα²³³ για αυτό ο Αριστοτέλης, θεωρεί ότι το πρόπον τέλος (ο σκοπός) ενός ανθρώπου είναι να **καταστήσει τον εαυτό του αθάνατο όπως οι θεοί** και δεδομένου ότι η ανθρώπινη φύση είναι δεκτική της **αθανασίας** γιατί «ενδέχεται αθανατίζεσθαι». Ο νους είναι σε σύγκριση με τη φύση του ανθρώπου κάτι θεϊκό, για αυτό **θεϊκή θα είναι και η ζωή που είναι σύμφωνη με το νου**²³⁴.

Επιπλέον, ο άνθρωπος που φροντίζει το νου του που είναι το θεϊκό του μέρος, μιμείται τους θεούς, και με αυτόν τον τρόπο γίνεται περισσότερο άνθρωπος, περισσότερο ο εαυτός του και αποκτά την ύψιστη ευδαιμονία^{235 236}.

Κάθε άνθρωπος έχει δώσει στον υπέρτατο σκοπό της ζωής του δικές του διαστάσεις και ποικίλα περιεχόμενα που διαφέρουν γιατί υπάρχουν διάφορες νοοτροπίες, προσωπικότητες κι αξιολογικά κριτήρια. Εφόσον εξ' ορισμού οι στόχοι τίθενται για να επιτυγχάνονται, αυτό κάνει τον άνθρωπο να βρίσκεται σε διαρκή κινητοποίηση, όταν φτάνει τον έναν στόχο να μεταπηδά σε άλλο. Αυτή είναι η εξέλιξη, η ανεξάντλητη ροή της ανθρώπινης κινητικότητας που φέρνει την πρόοδο²³⁷.

Η ευδαιμονία αφού αποτελεί στόχο είναι επιτεύξιμη. Τι συμβαίνει όμως όταν επιτυγχάνονται οι στόχοι της ζωής; Δεν θα υπάρχει πλέον άλλος σκοπός πέρα από τον υπέρτατο και χωρίς στόχο. Δε θα σημαίνει άρση της ανθρώπινης ενέργειας και μια παρασιτική ανθρώπινη ύπαρξη; Ο άνθρωπος όταν φτάνει να εγκλωβίζεται και να αυτό-αναιρείται. Το μεγάλο μυστικό που κρύβεται πίσω από αυτό το συλλογιστικό λαβύρινθο,

²³³ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 94.

²³⁴ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1178a σ. 607.

²³⁵ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1177b.

²³⁶ Βλ. J. Barnes, 2000 σ. 4.

²³⁷ Βλ. http://hellenica.blogspot.gr/2010_01_01_archive.html.

είναι ότι η ευδαιμονία δεν είναι ο υπέρτατος σκοπός αλλά η υπέρτατη προσπάθεια την οποία τεκμηριώνει η ίδια η ανθρώπινη φύση η οποία θέτει με μεγάλη οξυδέρκεια στόχους στις ζωές των ανθρώπων για να εκπληρωθεί η ζωτική αέναη κινητικότητα που σημαίνει ότι εκπληρώνεται η ίδια η ζωή. Ο Descartes (1596-1650) ανέφερε ότι σκέφτομαι άρα υπάρχω «cogito ergo sum». Ο Αυγουστίνος το μετασχημάτισε σε πλανώμαι άρα υπάρχω «fallor dum sum». **Με αυτό μπορούμε να καταλάβουμε ότι η διακοπή της σκέψης και της πορείας σημαίνει τέλος της ζωής.** Αυτό σημαίνει ότι αξιωματικά αποδεχόμαστε ότι ο ευδαίμων είναι αυτός που επιτυχαίνει τους επιμέρους στόχους που θέτει η ζωή του δηλαδή ευδαιμονία είναι **ένα ταξίδι**, την ουσία την έχει η πορεία της ζωής προς την Ιθάκη και όχι η τελεολογία²³⁸.

Παρά τούτου η διδασκαλία του Αριστοτέλη πάνω στην απόκτηση της ευδαιμονίας, ενίσχυσε με το παραπάνω την γοητεία αυτού του αινιγματικού σκοπού, και συνέλεξε ακολούθους από όλο τον αρχαίο κόσμο που πήραν την σκυτάλη της ευδαιμονίας από τον Αριστοτέλη κυνηγώντας αυτό το φευγαλέο σκοπό, κι επικυρώνοντας την κεντρική θέση της *ευδαιμονίας* στην κλασσική και ηθική σκέψη²³⁹.

3.15 Η ευδαιμονία όμως είναι εφικτή για όλους σε διάφορους βαθμούς

Και στους τρεις βασικούς βίους που αναφέραμε παραπάνω το έργο του ανθρώπου είναι να ζει κατά «*αρετήν τέλειαν*». Αξίζει να επεκταθούμε λίγο στο θέμα της αρετής κατά τον Αριστοτέλη.

3.16 Η αρετή της ψυχής οδός για την ευδαιμονία

Ίσως λόγω ειλικρινούς σεβασμού προς τις πεποιθήσεις των ανθρώπων, ο Αριστοτέλης γίνεται ολοένα λιγότερο επιστήμονας και περισσότερο μεταφυσικός όταν ασχολείται με την μελέτη του ανθρώπου. Καθορίζει την ψυχή ή την ζωτική αρχή ως την «*πρωταρχικήν ενδελέχειαν*» ενός όντος. Η ψυχή δεν είναι κάτι που προστίθεται στο σώμα ή κατοικεί σε αυτό, αλλά συνεκτείνεται μετά του σώματος και είναι το άθροισμα των λειτουργιών του οργανισμού. Ταυτόχρονα περιέχει την λογική δύναμη του

²³⁸ Βλ. <http://ke3e.gr/index.php>.

²³⁹ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 77-78.

Σύμπαντος η οποία είναι ο θεός για αυτό είναι αθάνατη. Η αθανασία της ψυχής δεν έχει πρόσωπο κι εκείνο που επιζεί είναι η δύναμη της ψυχής και όχι η προσωπικότητα. Όπως ακριβώς η ψυχή είναι «μορφή του σώματος», έτσι και ο θεός είναι μορφή του κόσμου. Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι ο θεός δεν είναι ο δημιουργός του υλικού κόσμου, αλλά η ενεργοποιός του μορφή στο «*Πρώτον Κινούν Ακίνητον*». «*Όπως ο θεός είναι το άθροισμα και η πηγή πάσης κινήσεως έτσι είναι και το άθροισμα και το τέρμα όλων των σκοπών της φύσεως*²⁴⁰». Τελικά για τον Αριστοτέλη ο θεός είναι καθαρά σκέψεις, λογική ψυχή, «*ενατενίζουσα εαυτήν εις τα αιωνίας μορφάς που αποτελούν ταυτοχρόνως την ουσίαν του κόσμου και τον θεό*»²⁴¹. Άρα για τον Αριστοτέλη η λογική συνδέεται με το θεϊκό.

Για τον Αριστοτέλη η **ψυχή** είναι το σύνολο των ανθρώπινων ικανοτήτων²⁴², και αποτελείται από το **λογικό** (έλλογον) και το **μη λογικό** (άλογον) μέρος. Το *άλογον* μέρος της ψυχής είναι τα συναισθήματα, όπως η αγάπη, ο φόβος, ο οίκτος και η χαρά. Αυτά είναι συναισθήματα που ασκούν ισχυρή επίδραση στις πράξεις του ανθρώπου και πολλές φορές οδηγούν τον άνθρωπο σε λάθη. Συνεπώς πρέπει να είμαστε σε θέση να ελέγχουμε τα συναισθήματα μας γιατί εάν βιώνουμε τα σωστά συναισθήματα, τη σωστή στιγμή και με τη σωστή ένταση, τότε θα λειτουργούμε ενάρετα και με συνέπεια αυτό θα μας οδηγήσει σε μια ευτυχισμένη ζωή²⁴³.

Ωστόσο, είναι δύσκολο ο άνθρωπος να ελέγχει τα συναισθήματά του και συνήθως ακατόρθωτο να σταματήσουμε να αισθανόμαστε κάτι, ακόμα και όταν γνωρίζουμε πως είναι επιζήμιο ή απρεπές. Ο Αριστοτέλης μας συμβουλεύει ότι πρέπει να εναρμονίζουμε τα συναισθήματά μας με τις σωστές πράξεις έτσι ώστε να **επιθυμούμε** να πράττουμε το ενάρετο, το σωστό δηλαδή αυτό που είναι λογικό. Επιπλέον, εάν κάποιος ενδώσει στον πειρασμό να κάνει κακή πράξη, είναι απίθανο η αρχική ευχαρίστησή του να διατηρηθεί επί μακρόν. Από την άλλη, ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει ότι κάποιος που αντιστέκεται στον πειρασμό με μεγάλη δυσκολία, και πάλι είναι απίθανο να διατηρήσει την ψυχική του ηρεμία. Η ζωή όταν εξελίσσεται σε συνεχόμενη μάχη με πειρασμούς, δεν είναι

²⁴⁰ Βλ. W. Durant, 1965 σ. 538-539

²⁴¹ Βλ. W. Durant, 1965 σ. 538-539

²⁴² Βλ. R. Woodfin & J. Groves, 2011 σ. 110.

²⁴³ Βλ. R. Woodfin & J. Groves, 2011 σ. 125-126.

ευχάριστη. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι μόνο εφόσον δεν μπαίνουμε σε πειρασμούς η αν μπορούμε να τους απωθούμε εύκολα είμαστε πραγματικά ικανοποιημένοι και αυτή είναι η συμβουλή του Αριστοτέλη προς τους ανθρώπους για την ενάρετη λειτουργία της ψυχής. Όπως θα δούμε παρακάτω ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι ο μόνο ρεαλιστικός τρόπος ελέγχου των συναισθημάτων μας είναι η πρακτική εξάσκηση και η συνήθεια γιατί έτσι μαθαίνουμε να βιώνουμε ανάλογα με την κάθε περίπτωση. Η εξάσκηση συνίσταται στην ανάπτυξη αυτού που αποκαλεί **ηθικές αρετές**²⁴⁴.

Για τον Αριστοτέλη, αν βρούμε έναν σταθερό τρόπο να βιώνουμε τα συναισθήματα, τότε μπορούμε να πράξουμε το σωστό γιατί σε κάθε περίπτωση θα νιώθουμε το σωστό συναίσθημα στη σωστή του ένταση. Ένα συναίσθημα που βιώνεται είτε πολύ έντονα είτε χωρίς ένταση είναι λάθος, είναι αδυναμία. Για παράδειγμα, το θάρρος είναι ηθική αρετή που είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωσή μας και με το οποίο αντιμετωπίζουμε το φόβο. Όμως η απεισκευσία και η δειλία είναι ελαττώματα, εάν είμαστε επιρρεπείς σε κάποια εξ αυτών δεν θα μπορέσουμε να ζήσουμε μια φυσιολογική γεμάτη ζωή. Η λύση είναι να αισθανόμαστε το θάρρος στη σωστή του ένταση. Αυτό είναι το περίφημο δόγμα της «μέσης οδού», ο «ενδιάμεσος τρόπος», η αποφυγή οποιασδήποτε υπερβολής, που αναπτύξαμε παραπάνω²⁴⁵.

3.17 Ο δρόμος προς την ευδαιμονία είναι μέσω της αρετής για τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης λέει ότι η ευδαιμονία είναι μια ενέργεια η οποία έχει σχέση με την **αρετή** δηλαδή, την επιλογή της **ενάρετης πράξης**. Ταυτόχρονα, υπενθυμίζει ότι η ενάρετη ζωή αρχίζει από την καθημερινότητα γιατί *«μπορούμε να κάνουμε ενάρετες πράξεις χωρίς (να χρειάζεται) να κυβερνούμε την γη και την θάλασσα· γιατί ακόμα και με απλά πλεονεκτήματα μπορεί κανείς να ενεργεί ενάρετα»*²⁴⁶.

Ο Αριστοτέλης αποδίδει κεντρική θέση στις αρετές αλλά **δεν** ασπάζεται τη θέση του Σωκράτη και του Πλάτωνος ότι η αρετή από μόνη της αρκεί για να διασφαλίσει τον ύψιστο σκοπό του ανθρώπου, την ευδαιμονία. Αντιπαραθέτει ότι *«Μπορεί κάποιος να*

²⁴⁴ Σε αυτό το σημείο η λέξη αρετή περιγράφεται ως τελειότητα του χαρακτήρα.

²⁴⁶ Βλ. W.D. Ross, 1993 σ. 268.

έχει αρετή αλλά να υποφέρει τα χειρότερα δεινά και κακοτυχίες» και για αυτό να μην είναι ευδαίμων²⁴⁷.

Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* ξεχωρίζει τη φρόνηση, που είναι η γνώση των ανθρωπίνων υποθέσεων²⁴⁸, μόνο ο συνετός ο φρόνιμος είναι ικανός να εισέλθει στο βασίλειο της ευδαιμονίας γιατί η φρόνηση είναι η τέχνη του ζην που επιτρέπει στον άνθρωπο να ζει σύμφωνα με το μέτρο και να υπολογίζει την κατάλληλη στιγμή. και διαβεβαιώνει ότι δεν υπάρχει ηθική αρετή χωρίς τη φρόνηση²⁴⁹. Υποστηρίζει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης ότι, «*Η αρετή λοιπόν είναι μια έξη, που α) επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο, β) βρίσκεται στο μέσον, στο μέσον όμως το «σε σχέση προς εμάς», το μέσον αυτό καθορίζεται από τη λογική – πιο συγκεκριμένα από τη λογική, πιστεύω, που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος*»²⁵⁰. Για αυτό ο ηθικός βίος βασίζεται στη διάκριση μέσω του λόγου, αλλά και η φρόνηση με τη σειρά της είναι κατά κάποιο τρόπο η οικονόμος της ηθικής αρετής. «*Η αρετή εξασφαλίζει την ορθότητα της σκοποθεσίας, ενώ η φρόνηση υποδεικνύει τα μέσα που οδηγούν στην πραγμάτωση του σκοπού*». Βέβαια ο σκοπός ποτέ δεν μπορεί να δικαιώνει τα μέσα γιατί η αρετή της φρόνησης είναι μια επιδεξιότητα που όμως ασκείται με μετριοπάθεια. Για αυτό ο φρόνιμος άνθρωπος είναι ένας επιδέξιος ενάρετος. Το αξιοσημείωτο στον τρόπο που πραγματεύεται ο Αριστοτέλης την έννοια της φρόνησης είναι ότι προσφέρει στον άνθρωπο την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα στις ενδεχόμενες περιστάσεις²⁵¹.

3.18 Ηθικές και διανοητικές αρετές

Ο Αριστοτέλης εξηγεί ότι οι αρετές διακρίνονται σε **ηθικές** και **διανοητικές**²⁵². Για τις **διανοητικές αρετές** (τέχνη, επιστήμη, φρόνηση, σοφία και νους) η απόκτησή τους προϋποθέτει «*εμπειρίαν και χρόνον*» και πρέπει να διδαχθούν, «*τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν*». Σε αυτό το σημείο είναι φανερός ο πρωταρχικός

²⁴⁷ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 74.

²⁴⁸ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 59.

²⁴⁹ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 56.

²⁵⁰ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 59.

²⁵¹ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 59-60.

²⁵² Οι αρετές διακρίνονται σε ηθικές και διανοητικές, «*κατά τη διαφοράν*» που παρουσιάζουν μεταξύ τους τα μέρη της ψυχής, το *άλογον* και το *λόγον ἔχον*. Οδηγώντας στη τελικά διάκριση των «μερών» που παίρνουν τελικά τα ονόματα «φυτικών», «επιθυμητικών» και «*το κυρίως λόγον ἔχον*».

ρόλος που ο Αριστοτέλης αναθέτει στον διδάσκοντα και το θεμελιώδη ρόλο που παίζει η παιδεία στην κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Σε αντίθεση, οι **ηθικές αρετές** (δικαιοσύνη, ανδρεία, εγκράτεια, ελευθερότητα, πραότητα, μεγαλοψυχία, αιδώς και άλλες) «*περιγίνονται εξ ἔθους*» είναι αποτέλεσμα εθισμού και συνήθειας (έξης)²⁵³. Για αυτό η απόκτηση των αρετών εξαρτάται από την αδιάκοπη άσκηση γιατί καμία ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως, εκ γενετής. Μολονότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες στον άνθρωπο, ο άνθρωπος είναι προικισμένος από τη φύση με την ικανότητα να τις δέχεται, μόνο που αυτή η έμφυτη ικανότητα είναι απαραίτητο να συνδυάζεται με την άσκηση.

Για τον Αριστοτέλη η έννοια της αρετής συνδέεται στενότερα με την έξη και την μεσότητα. Για αυτό η αρετή χαρακτηρίζεται ως έξις ως προς την μεσότητα. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος συνιστά ένα άνευ όρου ζώης σύστημα **εθισμού στην αρετή**. Αντιλαμβάνεται ότι η μελέτη της δε μπορεί ποτέ να είναι μια συγκεκριμένη επιστήμη και παροτρύνει να καλλιεργείται η αρετή με την **πρακτική**, ώστε σταδιακά να γίνεται **δεύτερη φύση**. «*Πρέπει να γίνουμε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, και φρόνιμοι κάνοντας φρόνιμες πράξεις*»²⁵⁴.

Η «έξις», η τελική κατοχή ενός συγκεκριμένου μόνιμου και σταθερού τρόπου συμπεριφοράς, προϋποθέτει την επιλογή, δηλαδή την «*προαίρεσιν*» μεταξύ καλής και κακής χρήσης των «παθών» και προϋποθέτει την διάθεση για υπομονετική εμμονή στην άσκηση. Στην πραγματικότητα η αρετή αυτή είναι η μεσότητα, το **μέσον** είναι και το **άριστον**, όπως αναπτύξαμε παραπάνω. Για τον ορισμό της αρετής λέει ο Αριστοτέλης ότι: «*Εστιν άρα η αρετή έξις προαιρετική, εν μεσότητι ούσα τη προς ημάς, ορισμένη λόγω*» - «*Είναι λοιπόν η αρετή η παγιωμένη διάθεση ή ο σταθερός προσανατολισμός του νου, που αποφασίζει ελεύθερα τις επιλογές των πράξεων και των αισθημάτων μας*»²⁵⁵, ουσιαστικά συνίσταται στην αναζήτηση του μέσου δρόμου δράσης σε σχέση με μας, όπως δηλαδή μπορεί να αποφασίσει ο **συνετός άνθρωπος** (ο λογικός άνθρωπος).

²⁵³ Βλ. Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος 5^{ος}, Ευδαιμονισμός, σ. 1022.

²⁵⁴ Βλ. W.D. Ross, 1993 σ. 34.

²⁵⁵ Βλ. Αριστοτέλης, HN σ. 81-82.

3.19 Υλικά αγαθά κι ευδαιμονία

Ο άνθρωπος – φιλόσοφος έχοντας αποκτήσει τη γνώση και ενεργοποιώντας το φιλοσοφικό πνεύμα, απελευθερώνεται και απολαμβάνει μια ευδαιμονία καθαρή και τέλεια. Η αυτάρκεια που αναφέραμε πριν, είναι χαρακτηριστικό του θεωρητικού βίου γιατί είναι μια ζωή που εξαρτάται ελάχιστα από άλλους ανθρώπους και **δεν** έχουν τόση μεγάλη σημασία τα **υλικά αγαθά**²⁵⁶. Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* υποστηρίζει ότι τα πλούτη μπορούν να εξαφανιστούν, οι πολιτικοί σύμμαχοι να αλλάξουν στρατόπεδα, η ηλικία, ή η αρρώστια να μειώσουν την επιθυμία για ηδονή ή αισθητική ευχαρίστηση. Όμως όσο ζει ο άνθρωπος, τίποτα και κανείς δεν μπορεί να αφαιρέσει τη διαφώτιση που προσφέρει ο φιλοσοφικός βίος²⁵⁷.

Ο Αριστοτέλης όμως είναι και προσγειωμένος και πρακτικός, αναγνωρίζει ότι ο απλός άνθρωπος, όπως και ο φιλόσοφος, έχει ανάγκες οι οποίες πρέπει να είναι ικανοποιημένες ώστε να μπορέσει να δείξει τον καλύτερό του εαυτό, όπως βασικά υλικά αγαθά, καλούς φίλους, καλή τύχη κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι κάποιος *«χρειάζεται επίσης εξωτερική ευημερία, διότι η φύση μας δεν είναι αυτάρκης για να σκέπτεται, αλλά το σώμα επίσης πρέπει να είναι υγιές και πρέπει να έχει τροφή και άλλες προσοχές»*²⁵⁸.

3.20 Ο Αριστοτέλης για τον πλούτο, τα υλικά αγαθά και την ευδαιμονία

Γενικά για όποιο βίο επιλέξει ο άνθρωπος, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι **ο πλούτος στη σωστή αναλογία** στηρίζει την επιδίωξη των υψηλότερων στόχων του, ενώ παραδέχεται πως τέτοια αγαθά προσφέρουν στιγμιαία απόλαυση και συμφωνεί ότι μικρές ποσότητες από τέτοιες απολαύσεις είναι θεμιτές²⁵⁹ γιατί η φτώχεια, η αρρώστια και η δυστυχία ταράσσουν την ευδαιμονία και αφαιρούν από την ενάρετη ενέργεια τα μέσα που ο έμμετρος πλούτος, η δύναμη και η επιρροή εξασφαλίζουν²⁶⁰. Από την άλλη, η χαρά που δίνουν τα παιδιά, η συναναστροφή με τους φίλους, η αριστοκρατική καταγωγή

²⁵⁶ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1178b σ. 603.

²⁵⁷ Βλ. Ντ. Μ. Μάχον, 2009 σ. 76-77.

²⁵⁸ Βλ. W.D. Ross, 2011 σ. 268.

²⁵⁹ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 83.

²⁶⁰ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 242.

έχουν καθ' αυτά την αξία τους, μα το ανώτερο στοιχείο της ευδαιμονίας είναι η εσωτερική αξιολύνη.

Αντιθέτως, ο άμετρος πλούτος βλάπτει γιατί αποθαρρύνει τον άνθρωπο από δραστηριότητες **αυτό-εξέλιξης**. Για τον Αριστοτέλη ο ενάρετος άνθρωπος μέσω της μεσότητας, μπορεί να διακρίνει το σημείο στο οποίο διαθέτει αρκετή ποσότητα από ένα αγαθό. Είτε πρόκειται για χρήματα είτε τη δύναμη. Ένας αληθινά ενάρετος άνθρωπος δεν θα επιζητά διαρκώς περισσότερα, γιατί κατά την άποψη του Αριστοτέλη είναι πλήρης, «*οὐδενὸς γὰρ ἐνδεὴς ἢ εὐδαιμονία ἀλλ' αὐτάρκης*²⁶¹». Οι αυτάρκεις άνθρωποι που δεν έχουν ιδιαίτερη εκτίμηση στα υλικά πράγματα, μπορούν να επιζητήσουν στήριξη στο απόθεμα των μη υλικών αγαθών που θεμελιώνουν την ύπαρξή τους και να αντλούν ενέργεια από διαλογιστικούς πόρους²⁶². Αντιθέτως οι άνθρωποι που είναι εθισμένοι στα πλούτη, στη δύναμη ή στην ωραία εμφάνιση, τείνουν προς την δυστυχία διότι επιζητούν διαρκώς περισσότερα και πάντα κάτι λείπει από τη ζωή τους²⁶³.

3.21 Ο Αριστοτέλης για τον ελεύθερο χρόνο και την ευδαιμονία

Για τον Αριστοτέλη ο θεωρητικός βίος απαιτεί και **ελεύθερο χρόνο** διότι «*δοκείται η ευδαιμονία εν τη σχολή είναι*», ο οποίος πρέπει να αξιοποιείται για τη μόρφωση και την καλλιέργεια, καθώς όσο περισσότερο ασχολείται με τη μελέτη, τόσο περισσότερο σοφός γίνεται ο άνθρωπος. Ο Αριστοτέλης αντιπαραθέτει την *πολιτική* και την *πολεμική* πράξη που σύμφωνα με τους κανόνες της ηθικής υπερέχουν, όμως δεν αφήνουν κανένα περιθώριο ελεύθερου χρόνου, διότι επιδιώκουν κάποιον άλλο τελικό σκοπό και δεν είναι επιθυμητές καθ' εαυτές²⁶⁴.

Όχι μόνο ο θεωρητικός βίος, αλλά και για τους υπόλοιπους βίους, ο Αριστοτέλης συμβουλεύει ότι ο άνθρωπος πρέπει να ισορροπεί τον ελεύθερο χρόνο του και την εργασία προσπαθώντας όσο είναι πρακτικά δυνατόν να αναπτύξει τις πνευματικές του ικανότητες. Ο Αριστοτέλης δεν διατείνεται ότι δεν πρέπει να διασκεδάζουμε. Αλλά να

²⁶¹ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1176b.

²⁶² Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 166-167.

²⁶³ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 163-164.

²⁶⁴ Βλ. Αριστοτέλης HN, 2000 1177-78 σ. 605.

διασκεδάζουμε τόσο όσο είναι απαραίτητο για την αναζωογόνησή του ανθρώπου, τονίζει όμως, χωρίς να εμποδίζεται να προβεί κανείς σε εκείνες τις εξελικτικές ενέργειες που φέρουν **μακροπρόθεσμα** την αληθινή ευδαιμονία. Γιατί οι άνθρωποι που διάγουν **κενούς βίους σε χρόνια ενεργούς δράσης δεν θα ευτυχίσουν ούτε θα δώσουν στη ζωή τους νόημα**²⁶⁵. Για αυτό ο Αριστοτέλης προτείνει να διασκεδάζουμε για να αναζωογονούμαστε ώστε να είμαστε σε θέση να εργαστούμε ξανά, «*οὐκ ἐν παιδιᾷ ἄρα ἡ εὐδαιμονία· καὶ γὰρ ἄτοπον τὸ τέλος εἶναι παιδιάν, καὶ πραγματεύεσθαι καὶ κακοπαθεῖν τὸν βίον ἅπαντα τοῦ παίζειν χάριν. ἅπαντα γὰρ ὡς εἶπεῖν ἐτέρου ἔνεκα αἰρούμεθα πλὴν τῆς εὐδαιμονίας· τέλος γὰρ αὕτη. σπουδάζειν δὲ καὶ πονεῖν παιδιᾶς χάριν ἡλίθιον φαίνεται καὶ λίαν παιδικόν. παίζειν δ' ὅπως σπουδάζη, κατ' Ἀνάχαρσιν, ὀρθῶς ἔχειν δοκεῖ· ἀναπαύσει γὰρ ἔοικεν ἡ παιδιὰ, ἀδυνατοῦντες δὲ συνεχῶς πονεῖν ἀναπαύσεως δέονται. οὐ δὲ τέλος ἡ ἀνάπαυσις· γίνεται γὰρ ἔνεκα τῆς ἐνεργείας*»²⁶⁶.

Ο Αριστοτέλης συνδέει την απόλαυση με την εμπειρία που προσφέρει η τελειοποίηση μιας δραστηριότητας. Όταν η εργασία μας είναι χρήσιμη και παραγωγική και ειδικά αν την εκτελούμε σωστά, απορροφώμαστε από αυτήν, τείνουμε να μην έχουμε την αίσθηση του χρόνου που περνάει. Αυτή είναι η κατάσταση που για τον Αριστοτέλη είναι μια **πραγματική απόλαυση**²⁶⁷.

3.22 Παιδεία και ικανότητες για την ευδαιμονία

Για τον Αριστοτέλη είναι σχεδόν έγκλημα να γεννηθεί κανείς με σπουδαιότερες φυσικές ικανότητες και να μην τις χρησιμοποιήσει ποτέ. Πιστεύει ότι ο άνθρωπος έχει ευθύνη να καλλιεργήσει τις έμφυτες ικανότητές του για να μπορέσει να θεωρηθεί ολοκληρωμένος²⁶⁸. Σε αυτό το σημείο, αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος της παιδείας γιατί αυτές τις ικανότητες αναλαμβάνει να τις ανακαλύψει ο παιδαγωγός²⁶⁹. Η εκγύμναση σε μικρή ηλικία, δηλαδή η εκπαίδευση του ανθρώπου – παιδιού, έχει ως στόχο να αποκαλύψει και να ξεδιπλώσει εκείνο το έμφυτο στοιχείο που προορίζεται να αναπτυχθεί. Εξ ου και η καταλυτικής σημασίας κρίση του παιδαγωγού που μπορεί να

²⁶⁵ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 103-104.

²⁶⁶ Βλ. Αριστοτέλης HN 1177a .

²⁶⁷ Βλ. R. Woodfin & J. Groves, 2011 σ. 122.

²⁶⁸ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 111-112.

²⁶⁹ Βλ. Μ. Μεέ, 2008 σ. 53.

ανακαλύψει τι ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία και στις δυνατότητες του κάθε παιδιού. Τα αγαθά της ευδαιμονίας μπορεί να τα προσεγγίσει κανείς με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τις κλίσεις ή τα ταλέντα του²⁷⁰. Το ίδιο το παιδί δεν είναι σε θέση ακόμα να γνωρίζει ούτε τις δυνατότητές του, ούτε τι μπορεί να γίνει στο μέλλον, αφού ακόμα δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει τη λογική του²⁷¹.

Η ευδαιμονία συνεπάγεται μια ολόκληρη ζωή και ισοδυναμεί με τον «**αγώνα για τελειότητα**» που αντιπροσωπεύει την πραγμάτωση των αληθινών δυνατοτήτων ενός ανθρώπου». Οι ερευνητές σήμερα ανακαλύπτουν πως οι άνθρωποι γίνονται ευτυχισμένοι όταν επιδιώκουν το «**άριστον**» μέσα τους^{272 273}.

3.23 Εμπόδιο για την ευδαιμονία

Όπως αναφέραμε για να φτάσει κανείς στο σημείο να δρα ενάρετα χωρίς να το σκέπτεται απαιτούνται χρόνος και σκληρή δουλειά διότι δεν υπάρχει σύντομος δρόμος προς την ωριμότητα. Μόνο μετά από πολλά χρόνια παρατήρησης των ενεργειών των άλλων, βιώνοντας τις συνέπειες των πράξεών μας, μελετώντας και αναλύοντας τις έξεις και τα ήθη της κοινωνίας, και μέσω επίμονων προσπαθειών μπορούμε να βρούμε και να πράξουμε το αγαθό. Εν τούτοις υπάρχουν ευφυείς αλλά **ανώριμοι ενήλικες** οι οποίοι έχουν αποτύχει να λάβουν υπόψη τους τις συνέπειες των πράξεών τους γιατί ξεφεύγουν από το μέτρο και τη λογική. Για παράδειγμα, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι συχνά, ίσως επειδή απλώς μπορούν να το κάνουν, οι ισχυροί άντρες αφιερώνουν την ζωή τους στην **άμετρη απόλαυση**. Αυτό είναι μάλλον ένα κακό παράδειγμα το οποίο πολλοί προσπαθούν να μιμηθούν. Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι οι ενήλικες είναι κάτι ανώτερο από τα ζώα ή τα παιδιά, τέτοιου είδους ζωή ταιριάζει μόνο στα τελευταία²⁷⁴.

Ο Αριστοτέλης υπαινίσσεται ότι η ωρίμανση μετά από μια ανήθικη ζωή είναι δυσκολότερη όταν φτάνουμε στην τρίτη ηλικία αλλά ευτυχώς ισχυρίζεται ότι ποτέ δεν είναι αργά. Επιπλέον, πρεσβεύει ότι είναι δύσκολο να αποφεύγονται τα ολισθήματα της

²⁷⁰ Βλ. C. Ryff & B. H. Singer, 2006 σ. 17.

²⁷¹ Βλ. M. Μεέ, 2008 σ. 53.

²⁷² Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 95.

²⁷³ Βλ. C. Ryff & B. H. Singer, 2006 σ. 14.

²⁷⁴ Βλ. J. O'Toole, 2006 σ. 341.

νιότης, αλλά αυτές οι εμπειρίες πρέπει να χρησιμεύουν αργότερα ως μάθημα. Πράγματι μέσω μιας μακροχρόνιας διαδικασίας νεανικών σφαλμάτων κι επακόλουθης ενδυνάμωσης ο άνθρωπος μπορεί να κτίσει άμυνες και να μάθει να φέρεται ενάρετα. Επιπλέον, ο Αριστοτέλης αποφαίνεται ότι οι νέοι αδυνατούν να κατανοήσουν την ουσία της ηγεσίας γιατί η ουσία αυτής είναι να εργάζεσαι για το καλό των άλλων και το βασικό χαρακτηριστικό της ανωριμότητας είναι ο ναρκισσισμός²⁷⁵.

Για αυτό ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι είναι γύρω στη μέση ηλικία που ο άνθρωπος κατανοεί την αποθησαυρισμένη εμπειρία του, εν τέλει να κατανικήσει τις νεανικές του παρορμήσεις²⁷⁶, να ολοκληρωθεί η προσωπικότητά του και να πετύχει την αριστοτελική «αρετή»²⁷⁷.

3.24 Ο Αριστοτέλης για την ευδαιμονία ολόκληρου του βίου

Ο Αριστοτέλης διατύπωσε σχετικό ορισμό στο τέλος του πρώτου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων* γράφοντας: «*ή ευδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν*». «*Η ευδαιμονία είναι μια ευχάριστη ψυχική κατάσταση που προκύπτει από τη δραστηριότητα της ψυχής, εφόσον αυτή η δραστηριότητα είναι σύμφωνη με την τέλεια αρετή*». **Ενέργεια** είναι κατά τον Αριστοτέλη η ευδαιμονία του ανθρώπου, όχι κατάσταση, αλλά ενέργεια της ψυχής με τους κανόνες της τέλειας αρετής²⁷⁸. Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι η ευδαιμονία είναι το «*ἀκρότατων πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν*». Η ευδαιμονία μάλλον είναι κάτι που **κάνουμε, παρά νιώθουμε**. Στη συνέχεια επισημαίνει πως πρόκειται για μια «*κατ' ἀρετὴν τελείαν*» όπως έχει προαναφερθεί. Η ευδαιμονία για τον Αριστοτέλη είναι περισσότερο προϊόν των **ηθικών ενεργειών** παρά μιας ψυχολογικής κατάστασης²⁷⁹. Άρα η ευδαιμονία δεν είναι **ψυχολογική κατάσταση** στην οποία βρίσκεται κανείς. Αν και ο Αριστοτέλης καταλαβαίνει ότι η ευδαιμονία αποδεικνύεται ως μια κατάσταση αντίθετη με τα ένστικτά μας, γιατί όλοι επιζητούν την άμεση ικανοποίηση, επισημαίνει ότι η ευδαιμονία αφορά περισσότερο αυτό που πετυχαίνει με τις **επιλογές** του ο άνθρωπος κατά τη **διάρκεια της ζωής** του, παρά την

²⁷⁵ Βλ. J. O' Toole, 2006 σ. 344.

²⁷⁶ Βλ. J. O' Toole, 2006 σ. 343.

²⁷⁷ Βλ. J. O' Toole, 2006 σ. 49.

²⁷⁸ Βλ. Αριστοτέλης, ΗΝ, Βιβλία Α-Δ, σ. 67.

²⁷⁹ Βλ. J. O' Toole, 2006 σ. 81.

ευφορία που μπορεί να αισθάνεται σε μια συγκεκριμένη περίοδο της ζωής του.

Για αυτό το λόγο ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι τα **μικρά παιδιά** είναι αδύνατον να πει κανείς ότι έχουν ευδαιμονία. Αφού τα παιδιά δεν έχουν ακόμα ολοκληρώσει τον φυσιολογικό κύκλο ζωής τους. Για την ευδαιμονία απαιτείται ωριμότητα και ολοκλήρωση της ζωής: ένα παιδάκι δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένο γιατί δεν είναι ακόμα ικανό για μια τέλεια ενέργεια (αρετή). Οπότε τα παιδιά δεν δύναται να αποκτήσουν την ευδαιμονία όπως την εννοεί ο Αριστοτέλης²⁸⁰.

Επιπλέον, ένας ολοκληρωμένος βίος απαιτεί κι ένα στοιχείο καλοτυχίας γιατί και οι ευτυχέστεροι νέοι στο βάθος του χρόνου μπορούν να συναντήσουν δυστυχίες και πόνο... *«διὰ τὴν ἐλπίδα μακαρίζονται. δεῖ γάρ, ὥσπερ εἴπομεν, καὶ ἀρετῆς τελείας καὶ βίου τελείου. πολλαὶ γὰρ μεταβολαὶ γίνονται καὶ παντοῖαι τύχαι κατὰ τὸν βίον, καὶ ἐνδέχεται τὸν μάλιστ' εὐθνηοῦντα μεγάλαις συμφοραῖς περιπεσεῖν ἐπὶ γήρως»*²⁸¹.

Σε ποια ηλικία τότε θα μπορούσε κανείς να εξετάσει αν έχει αποκτήσει ευδαιμονία; Σε αυτό το ερώτημα αγωνιά να δώσει απάντηση ο Αριστοτέλης. Αποδέχεται από τη μια πλευρά την άποψη του νομοθέτη και ποιητή **Σόλωνα** ότι *«μηδένα προ του τέλους μακάριζε»*²⁸². Από την άλλη πλευρά, ο Αριστοτέλης έχει την άποψη **ότι ακόμα και γεγονότα μετά το θάνατο μπορούν να επηρεάσουν την ευδαιμονία ενός ανθρώπου**. Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να **νομίζει** ότι είναι ευδαίμων δηλαδή, να έχει άγνοια ότι στη ζωή του συμβαίνει κάτι που πολύ πιθανόν να του αφαιρούσε την ευδαιμονία, όπως για παράδειγμα να μη γνωρίζει ότι ο γιος του είναι ένας δολοφόνος. Η ευδαιμονία που πίστευε ότι είχε αυτός ο άνθρωπος θα ήταν τότε μια πλάνη, μια ψευδαίσθηση. Ωστε για τον Αριστοτέλη η ευδαιμονία αφορά ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου και ίσως παραπέρα²⁸³.

²⁸⁰ Βλ. Τσέλλερ-Νεστλέ, 2004 σ. 242.

²⁸¹ Βλ. Αριστοτέλης, HN 1100a.

²⁸² Βλ. <http://el.wikipedia.org/wiki>

²⁸³ Βλ. J. O' Toole, 2006 σ. 81.

3.25 Σύγχρονη άποψη της έννοιας της ευδαιμονίας του Αριστοτέλη

Δεν μπορεί, ωστόσο, να μην αναρωτηθεί κανείς ύστερα από τη μελέτη της συγκεκριμένης πραγματείας κατά πόσο ο σύγχρονος άνθρωπος της παγκοσμιοποίησης, της τεχνολογίας και της εξειδίκευσης δύναται να επιλέξει ένα βίο όπως είναι ο θεωρητικός ή είναι δέσμιος των υλικών επιτευγμάτων και των υλικών απολαύσεων;

Προσπαθώντας να εστιάσουν την ακριβέστερη έννοια της αριστοτελικής ευδαιμονίας, ο Ryff και ο Singer²⁸⁴ καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τον Αριστοτέλη δεν τον απασχολούσε η αντικειμενική κατάσταση της χαράς, αλλά η κατάσταση της **αυτοπραγμάτωσης** και της **αυτογνωσίας**. Ο Έριχ Φρομ εξηγεί ότι η ευδαιμονία, το **ύψιστο αγαθό του Αριστοτέλη, είναι κάτι όπως «η βαθιά αίσθηση ικανοποίησης που βιώνει κάποιος όταν ωριμάζει ως ανθρώπινο όν»** κι έχει ελάχιστη σχέση με τα **συναίσθηματά απόλαυσης και ευχαρίστησης που τυπικά υποδηλώνει η σύγχρονη χρήση του όρου ευτυχία**. Είναι ενδιαφέρον ότι οι σύγχρονοι ψυχολόγοι αυτό εννοούν όταν περιγράφουν την ευτυχία. Για παράδειγμα, στην διάσημη ιεραρχία των αναγκών του ψυχολόγου Αβραάμ Μάσλοου, στην κορυφή των αναγκών αφού ξεκινήσει την κλίμακα από την ανάγκη τροφής, νερού, ρουχισμού και άλλα κορυφώνεται στην **αυτοπραγμάτωση**, που για τον Αριστοτέλη είναι ο όρος ευδαιμονία η κατάσταση υλοποίησης των δυνατοτήτων του κάθε ανθρώπου²⁸⁵.

²⁸⁴ Βλ. C. Ryff & B. H. Singer, 2006 σ. 16.

²⁸⁵ Βλ. J. O' Toole, 2006 σ. 87.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Υπάρχουν διάφορες θεωρήσεις και προσεγγίσεις για την αναζήτηση, την γνώση και την κατάκτηση του αγαθού της ευδαιμονίας. Όλοι οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι από τον Σωκράτη και μετά συμφωνούν ότι αυτό που αναζητά ο άνθρωπος σε κάθε του πράξη και ο τελικός του στόχος είναι η απόκτηση της ευδαιμονίας, αυτό που ο σπουδαίος σύγχρονος μελετητής Γρηγόρης Βλαστός ονομάζει το «ευδαιμονιστικό αξίωμα» και το αποδίδει στο Σωκράτη.

Η έννοια της ευδαιμονίας είναι «σύνθετη κι αφηρημένη, πράγμα που την καθιστά απροσδιόριστη. Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι όλοι μεν οι άνθρωποι μπορούν να χρησιμοποιήσουν τον όρο “ευδαιμονία”, να την αναγνωρίζουν σαν τον κύριο και τελικό σκοπό της ζωής των, να διαισθάνονται τι σημαίνει να είναι κάποιος ευτυχής, χωρίς όμως να είναι σε θέση να ορίσουν ακριβώς το περιεχόμενό της (ευδαιμονίας)»²⁸⁶.

Στην αρχαιοελληνική σκέψη οι κυριότερες φιλοσοφικές θεωρίες για την ηθική εκκινούν από το Σωκράτη, ο οποίος πρώτος μετατόπισε το επίκεντρο της προσοχής και νοηματοδότησης του κόσμου από την άλογη φύση στον έλλογο άνθρωπο. Από τότε η ηθική καθιερώνεται ως ιδιαίτερος κλάδος της φιλοσοφίας με στόχο την μελέτη της αρετής και την κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Τα κύρια γνωρίσματα της αρχαιοελληνικής προσέγγισης της ηθικής είναι ότι ως θεωρία ή ως πράξη, συνιστά μια διανοητική διαδικασία με βάση τη λογική και την κλιμάκωση των αρετών ως αναβαθμίδων και μέσων που οδηγούν σταθερά στην αποκορύφωση της ευδαιμονίας, όπου η ηθική πλέον φτάνει στα όρια του υπερβατικού και της μεταφυσικής. Ο ηθικός βίος που νοείται ως φιλοσοφικός βίος προσφέρει την καλύτερη προοπτική για την απόκτηση της ευδαιμονίας.

Ο Σωκράτης φέρνοντας την φιλοσοφία από τους «ουρανούς στη γη» όπως είπε ο Κικέρων, θεμελιώνει φιλοσοφικά την ηθική και προσφέρει την δυνατότητα να γίνει ο

²⁸⁶ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, 2009 σ. 91.

άνθρωπος φίλος της σοφίας. Αν και ο Σωκράτης έχει βαθύ σεβασμό προς τον θεό, διαφοροποιεί την θεολογία από την φιλοσοφία, γιατί η δεύτερη είναι *επιστήμη* ηθικών θεμάτων άρα ο άνθρωπος μπορεί να την χρησιμοποιήσει ως όχημα, μέσον για να αποκτήσει την πολυπόθητη ευτυχία ή ευδαιμονία.

Είναι στην προαίρεση του ανθρώπου ποιο βίο θα επιλέξει να ζήσει «*πώς βιωτέον*» για να τον φέρει στο πολυπόθητο αγαθό της ευδαιμονίας. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι οι ηθικοί κώδικες που διέπουν την συμπεριφορά των ανθρώπων δεν πρέπει να εξαρτώνται από τις εμπειρίες, τον τόπο και την εποχή. Ο αθηναίος φιλόσοφος προτείνει μια οικουμενικής υφής ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων, όπου οι ηθικές αξίες που έχουν απόλυτο κύρος είναι διαχρονικές κι επικρατούν στις εκάστοτε κοινωνίες. Προχωρά ακόμα στο να αποκαλύψει στον άνθρωπο τον τρόπο που αποκτώνται και αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την παιδεία και την αυτογνωσία.

Ο Σωκράτης διδάσκει τους μαθητές του ηθικά θέματα όχι μόνο με λόγια και θεωρητικά επιχειρήματα, αλλά και με τις πράξεις του. Η μέθοδος που εισηγείται ο Σωκράτης είναι η αποδοχή της ελάχιστης γνώσης που κατέχουμε όλοι. Άλλωστε ο ίδιος είχε πει ότι «*εν οίδα ότι ουδέν οίδα*».

Ο Σωκράτης και ο Αριστοτέλης αποδέχονται ότι ο άνθρωπος είναι σαν μια *tabula rasa* έτοιμος να προσεγγίσει τη γνώση που είναι αρετή και μέσον προς την ευδαιμονία η οποία αποκτάται μετά από κόπους και προσπάθειες μιας ολόκληρης ζωής. Είναι δε προσιτή σε όλους χάρη στη παιδεία η οποία αρχίζει από μικρή ηλικία και της οποίας ο ρόλος είναι να καλλιεργήσει στον άνθρωπο μια σωστά δομημένη αρετή, η οποία είναι εφικτή μόνο με την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία, στην πόλη.

Ο Σωκράτης «ο σοφότερος των σοφών» πιστεύει ότι το σύμπαν είναι απέραντο, άγνωστο και μυστήριο. Αντιθέτως, αυτό που θα μπορεί ευκολότερα να «γνωρίσει» ο άνθρωπος είναι τον ίδιο του τον εαυτό, κέντρο του οποίου είναι η ψυχή του. Ο άνθρωπος είναι αυτόνομος αυτουργός της ζωής του όταν αποκαλύπτει με τον καλύτερο τρόπο το

θεϊκό που έχει μέσα του κι εκτελεί σωστά την αποστολή που επέθεσε ο θεός στην πνευματική του φύση.

Αξιοποιώντας τις πανάρχαιες δοκιμασμένες γνώσεις των Ελλήνων σοφών που προηγήθηκαν, ο Σωκράτης φέρνει στο προσκήνιο το δελφικό παράγγελμα «*γνώθι σ' αυτόν*», δηλαδή γνώρισε τον εαυτό σου και αυτό δεν είναι άλλο από την επίτευξη της **αυτογνωσίας**.

Επιπλέον, ο Σωκράτης μας διδάσκει ότι ο άνθρωπος πρέπει να θέτει ερωτήματα, να αμφισβητεί τις επικρατέστερες απόψεις. Βασίζεται στο επιχείρημα ότι η κοινωνική «αλογόμυγα» κι ο ανορθόδοξος στοχαστής, προάγουν τα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα συμφέροντα του ατόμου στην πόλη. Για τον Σωκράτη αυτά είναι αλληλένδετα, γιατί το άτομο πρέπει να μεριμνεί για το καλό της πόλης όπως αργότερα θα διακηρύξει και ο Αριστοτέλης ότι η ευδαιμονία είναι εφικτή στον άνθρωπο μόνο μέσα στα πλαίσια της οργανωμένης πόλης-κράτους.

Ο χαρακτηρισμός της ηθικής ως επιστήμη, αφενός αναδεικνύει το καθολικό κύρος της κι αφετέρου οδηγεί στην «αληθινή» σοφία. Για τον Σωκράτη, ο «ανθρώπινος νόμος» της ηθικής είναι η καθολική συνείδηση. Για να ανοίξει ο δρόμος μέσα από το δαίδαλο των γνωμών και προλήψεων, πρέπει να φτάσουμε στο βάθος των πραγμάτων και να ακούσουμε τη «**φωνή της συνείδησης**».

Η συνείδηση είναι η αλήθεια που βρίσκεται μέσα σε όλους τους ανθρώπους, απλώς μένει να την αποκαλύψουμε. Είναι οι ιδέες της αλήθειας, της καλοσύνης, της δικαιοσύνης, της ομορφιάς, που είναι κοινές σε όλους τους ανθρώπους. Η συνείδηση του ανθρώπου βρίσκεται μέσα στη ψυχή του η οποία είναι ο ίδιος του ο εαυτός. Η άυλη ψυχή που στην ουσία είναι νους, φρόνηση, λογισμός, είναι ανώτερη από το υλικό σώμα το οποίο εξουσιάζει. Όμως αυτό δε σημαίνει πως ο άνθρωπος παραμελεί το σώμα του, οφείλει να το προστατεύει, να το σέβεται και να το περιποιείται γιατί είναι μελετημένο από τον θεό να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ψυχής και σε άλλα που έχει πλάσει με τόση σοφία. Η κατάχρηση του σώματος θέτει σε κίνδυνο την εξουσία της ψυχής επάνω

στο σώμα, και αυτό μπορεί να μπαίνει εμπόδιο στην ελευθερία του ανθρώπου και στην δυνατότά του να αποκτήσει την πολυπόθητη ευδαιμονία.

Άρα αφού η ακεραιότητα του υλικού σώματος του ανθρώπου είναι σημαντική, πόσο σημαντικότερη πρέπει να είναι η επιμέλεια της ψυχής του ανθρώπου στην οποία κατοικεί η συνείδηση, ο εαυτός του, ο ίδιος ο Θεός; Η «θεϊκή» ψυχή μας είναι το πολυτιμότερο αγαθό για αυτό είναι ύψιστο καθήκον του ανθρώπου να την διαφυλάξει και να την φροντίσει και για αυτό η ευδαιμονία είναι ενέργεια και όχι κατάσταση. Επιπλέον, ο άνθρωπος που επιμελείται την ψυχή του αποφεύγει κάθε κακό, κάθε αδικία, που μπορεί να προκαλέσει στίγμα στη ψυχή του. Ακόμα και η εκδίκηση «η αρχή της ανταπόδοσης» που είναι ηθικά αποδεκτή στην αρχαιότητα, για τον Σωκράτη δεν αποτελεί αρετή αλλά κακό και πρέπει να αποφεύγεται.

Η φιλοσοφία του Σωκράτη απαλλάσσει τον άνθρωπο από τον σκοταδισμό, τις προκαταλήψεις, και τη δουλκή σχέση με το θεϊκό. Στην περιοχή των «εφ' ημίν», αφού ο θεός έχει προικίσει τον άνθρωπο με τον νου για να δημιουργεί υπεύθυνα τη δική του μοίρα, είναι ελεύθερος να επιδιώξει την ευδαιμονία που είναι δύσκολο να αποκτηθεί μεν, αλλά εφικτή δε, και μόνο μέσω της οικοδόμησης του Ορθού Λόγου.

Ο Σωκράτης πιστεύει ότι δεν υπάρχει τίποτα χρησιμότερο από τη γνώση η οποία είναι η μεγαλύτερη αρετή, γιατί χωρίς αυτήν η ορθή πράξη είναι αδύνατη, ενώ με την ορθή γνώση η ορθή πράξη είναι αναπόφευκτη. Εάν ο άνθρωπος δεν είναι σε σύγχυση, εάν γνωρίζει αληθινά ποιο είναι το ορθό, το «όντως αγαθόν», το σωστό, τότε πάντα «θα πράττει εν». Δε νοείται να κάνει κάτι που θα ήταν επιβλαβές για τον εαυτό του μακροπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα. Κατά τον Σωκράτη άνθρωπος που δρα με επαρκή αυτογνωσία θα δράσει αλάνθαστα.

Για αυτό οι άνθρωποι που ξέρουν το καλό αλλά πράττουν το κακό δεν πέτυχαν να ολοκληρώσουν μέσα στην ψυχή τους τη γνώση του αγαθού. Ότι μια μη ενάρετη πράξη οφείλεται σε άγνοια, είναι άποψη που εκφράστηκε για πρώτη φορά από τον Σωκράτη και κατανοείται υπό την έννοια ότι η γνώση του αγαθού αρκεί για να εξασφαλίσει τις ενάρετες πράξεις αφού και το καλό έχει την δύναμη να υπερνικήσει τις μη ορθολογικές

επιθυμίες. Ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης διατηρούν την σωκρατική ιδέα ότι υπάρχει ένα είδος γνώσης ή σοφίας που οδηγεί σε ενάρετες πράξεις, που προϋποθέτει όμως εκπαίδευση κι αναμόρφωση των παθών. Ωστόσο, όμως, εγκαταλείπουν την σωκρατική νοησιарχία, ότι η γνώση του αγαθού αρκεί για την εξασφάλιση ενάρετων πράξεων, αφού για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, τα συναισθήματα του ανθρώπου διαδραματίζουν ουσιώδη ρόλο στην ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου.

Η αρετή μπορεί να αποκτηθεί μέσα από την ορθή και απόλυτη γνώση, η ορθή γνώση σύμφωνα με τον Σωκράτη είναι η γνώση των απόλυτων ηθικών εννοιών που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση μέσα στον άνθρωπο και γνώση αυτών των ηθικών εννοιών με την αυτογνωσία. Ο Σωκράτης αντιτάχθηκε στους ρήτορες της εποχής του, τους σοφιστές και δημιούργησε την «**επιστήμη της αρετής**», δίνοντας έμφαση στους σκοπούς τους οποίους εξυπηρετεί παρά τις ιδιότητες από τις οποίες αποτελείται. Αντίθετα από τον Αριστοτέλη, ο Σωκράτης υποστηρίζει την ενότητα των αρετών.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η αρετή είναι ένα από τα μέρη της ευδαιμονίας. Το καθένα από τα μέρη της αρετής μπορεί να γίνει επιθυμητό και για χάρη του εαυτού του και για χάρη του συνόλου. Όταν ο άνθρωπος στρέφεται προς την εσωτερική ποιότητα της αρετής απελευθερώνεται από τα εξωτερικά αγαθά, δεν είναι υποδουλωμένος στην ύλη και την ηδονή και οδηγείται ελεύθερα προς την ευδαιμονία.

Επιπλέον, η σωκρατική πρόσκληση για αυτογνωσία σημαίνει ότι ο άνθρωπος δεν αποκόπτει τους δεσμούς του με τον κόσμο για να αφιερωθεί στην ενδοσκόπηση, αλλά μέσα από την επαφή του με τους άλλους ανθρώπους, μέσα από το πεδίο του διαλόγου του δίνεται η ευκαιρία να εξοικειωθεί με τον εαυτό του. Σύμφωνα με τον Σωκράτη, εντοπίζει ο Γρηγόρης Βλαστός, «*μπορείς να βελτιώσεις την ψυχή σου*» μόνο με έναν συνδυασμό «σωστού τρόπου σκέψης» και «δίκαιης δράσης» αλλά δεν μπορείς να έχεις το ένα χωρίς το άλλο. Ακολουθώντας τις παραπάνω συμβουλές μπορεί ο άνθρωπος να πλησιάσει το ύψιστο αγαθό την ευδαιμονία και να θεάται έστω από μακριά αυτό το οποίο απολαμβάνει αενάως ο σοφός.

Όσο και ο μεγάλος δάσκαλος ο Σωκράτης έδειξε στον άνθρωπο ένα *modus vivendi*, το ίδιο και ο μεγάλος Σταγειρίτης φιλόσοφος Αριστοτέλης επιχείρησε να καταδείξει στον άνθρωπο έναν τρόπο ζωής που θεωρείται ύψιστος και μοναδικός.

Τον Σωκράτη και τον Αριστοτέλη τους συνδέουν περισσότερα από όσα τους χωρίζουν. Στην προσπάθειά τους να βρουν απαντήσεις σε καιρία ερωτήματα της ζωής και οι δύο καταλήγουν στην άποψη ότι ο θεωρητικός βίος είναι αυτός που οδηγεί την ύψιστη ευδαιμονία.

Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει τρεις βασικούς τρόπους ζωής που δύναται να επιλέξει ο άνθρωπος, δίνοντας, όμως έμφαση και εστιάζοντας στο *θεωρητικό βίο* τον οποίο συνδέει με την ενεργοποίηση της γνώσης, την πραγμάτωση της αρετής, την ευδαιμονία και την ελευθερία της ψυχής. Πρόκειται δηλαδή για μια ζωή ανώτερη – θεϊκή που μπορεί να αποβλέπει στην αθανασία και στην ορθότερη οργάνωση της ζωής.

Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος επισημαίνει ότι πρόκειται για ένα βίο που προορίζεται για λίγους, εκλεκτούς. Δεν είναι, δηλαδή, ο κανόνας για όλους τους ανθρώπους, αφού οι περισσότεροι επιλέγουν και προτιμούν τον πρακτικό βίο. Ο διανοητικός - θεωρητικός βίος αποτελεί επιλογή των φιλοσόφων και των διανοούμενων οι οποίοι προσεγγίζουν περισσότερο το θεϊκό. Η ευδαιμονία τους έγκειται στο ότι καταφέρνουν να καλύπτουν τις βασικές ανάγκες τους και να αφοσιώνονται στην εξάσκηση του νου χωρίς διαλείμματα, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνουν την αυτάρκεια και να προσεγγίζουν την ευτυχία μέσω της ενατένισης της αλήθειας.

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης αν και μαθητής του Πλάτωνος, απορρίπτει τον κόσμο των Ιδεών ως φανταστικό και ορίζει ότι ο μόνος απόλυτα αληθινός κόσμος είναι ο ορατός κόσμος της γης αλλά ταυτόχρονα δεν αποκλείει συγχρόνως και τον μεταφυσικό κόσμο. Ταξινομώντας τις αρετές σε ηθικές και διανοητικές, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ευδαιμονία μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τις διανοητικές αρετές με ύψιστη αρετή «την χρυσή μεσότητα» γιατί απαρτίζεται από την καθαρή σκέψη και την ενατένιση της αλήθειας και του ύψιστου αγαθού της ευδαιμονίας που είναι ο ίδιος ο θεός.

Σήμερα που βιώνουμε μια εποχή κρίσης αξιών οι δύο αυτοί στοχαστές, ο Σωκράτης και ο Αριστοτέλης, αποτελούν διαχρονικούς και άρα επίκαιρους πνευματικούς πυλώνες του σύγχρονου ανθρώπου. Όσο και αν οι ιστορικές συνθήκες στις οποίες ζει ο άνθρωπος μεταβάλλονται με το πέρασμα των χρόνων, κατ' ουσίαν η φύση του ανθρώπου παραμένει αμετάβλητη. Αυτό σημαίνει πως ο άνθρωπος, ως το κατ' εξοχήν έλλογον, δημιούργημα του κόσμου τούτου πάντα θα έχει ανάγκη για ουρανό, πάντα δηλαδή θα έχει ανάγκη για ανώτερη πνευματική τροφή. Χωρίς αμφιβολία, την τροφή αυτή ο άνθρωπος μπορεί να την βρει στους δύο μεγάλους αυτούς στοχαστές που ήταν, είναι και θα είναι παντοτινοί καθοδηγητές ώστε να βρει ο άνθρωπος την αληθινή και με πλήρες νόημα ζωή σε αυτή τη γη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Σύντομη αναφορά στο βίο του Σωκράτη

Ο Σωκράτης γεννήθηκε στην Αθήνα το 470 π. Χ., από τον γλύπτη Σωφρονίσκο και την μαία Φαιναρέτη. Παντρεύτηκε σε μεγάλη ηλικία την Ξανθίππη. Διάφοροι αξιόλογοι συγγραφείς ασχολήθηκαν μαζί του, ήδη από την αρχαιότητα, και ο καθένας πρόσθεσε νέες πτυχές από την ζωή του. Ο Πορφύριος μας πληροφορεί ότι ο Σωκράτης, όπως συνηθιζόταν στην αρχαία Αθήνα, ασχολήθηκε αρχικά με τη γλυπτική τέχνη, το επάγγελμα του πατέρα του, ο οποίος ήταν λιθοξόος, πριν το εγκαταλείψει «χάριν της παιδείας», όπως έγραψε αργότερα, ο Λουκιανός.

Στα 17 του χρόνια γνώρισε το φιλόσοφο Αρχέλαο, που του μετέδωσε το πάθος για τη φιλοσοφία και τον έπεισε να αφιερωθεί σ' αυτήν. Μία πιο βαθιά ψυχολογική πλευρά του φανερώνει ο Πλάτωνας, που στην *Απολογία* του παρουσιάζει τον Σωκράτη να θεωρεί τη φιλοσοφική ενασχόληση ως θεία εντολή. Εδώ ο Σωκράτης μπορεί να χαρακτηριστεί ως Θεόπνευστος, καθώς αναφέρει το ισχυρό του ένστικτο, ως μία εσωτερική παρόρμηση, να του υπαγορεύει ποιές πράξεις και ενασχολήσεις πρέπει να ακολουθήσει. Συχνά μάλιστα δήλωνε ότι άκουγε μέσα του μία φωνή που τον εμπόδιζε να πράττει ότι δεν ήταν σωστό, την οποία φωνή ονόμαζε «δαιμόνιο».

Στις φιλοσοφικές του έρευνες τον παρακολουθούσαν πολλοί, ιδιαίτερα νέοι, που ένιωθαν ευχαρίστηση ακούγοντας τον να μιλάει και να συζητάει για θέματα κοινωνικά, πολιτικά, ηθικά και θρησκευτικά. Έτσι σχηματίστηκε γύρω του ένας όμιλος που δεν αποτελούσε όμως σχολή γιατί ο Σωκράτης δεν δίδαξε συστηματικά αλλά διαλεγόταν σε κάθε σημείο της πόλης με ανθρώπους κάθε κοινωνικής τάξης και σε αντίθεση με τους Σοφιστές δεν έπαιρνε χρήματα από τους μαθητές του.

Απέφευγε την εμπλοκή στην πολιτική και προτιμούσε να πορεύεται τη δική του ανεξάρτητη πορεία με μόνη εξαίρεση όταν η πατρίδα τον καλούσε να την υπηρετήσει. Έτσι έλαβε μέρος σε τρεις εκστρατείες στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, στην πολιορκία της Ποτιδαιας, στο Δήλιο της Βοιωτίας το 424π.Χ. («ήμουν μαζί του

στην υποχώρηση», λέει ο Λάχης στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο, «και αν όλοι ήταν σαν τον Σωκράτη, η πόλη μας ποτέ δε θα πάθαινε εκείνη τη συμφορά.»). Το 422 π. Χ. στη μάχη της Αμφίπολης έσωσε τη ζωή του Αλκιβιάδη και έδειξε απίστευτη αντοχή στις κακουχίες, όπως περιγράφει ο ίδιος ο Αλκιβιάδης στο πλατωνικό Συμπόσιο. Το 406 π.Χ., στην δίκη των δέκα Αθηναίων στρατηγών όταν συνέπεσε η «φυλή» στην οποία ανήκε να έχει την πρυτανεία, αρνήθηκε να υποκύψει στην απαίτηση να φέρει σε ψηφοφορία στην Εκκλησία του Δήμου μία παράνομη πρόταση - να δικαστούν ομαδικά και όχι ο καθένας ξεχωριστά, όπως όριζε ο νόμος οι στρατηγοί που είχαν κατηγορηθεί ότι δεν περισυνέλεξαν τους ναυαγούς κατά την ναυμαχία στις Αργινούσες, κάτι απαράδεκτο νομικά στην αθηναϊκή δημοκρατία. Το 404 π. Χ. με την ίδια τόλμη εναντιώθηκε στους Τριάκοντα τυράννους, όταν αρνήθηκε να συλλάβει έναν δημοκρατικό πολίτη, τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο.

Το 399 π. Χ. διατυπώθηκε εναντίον του κατηγορία για ασέβεια προς τους θεούς και για διαφθορά των νέων. Ο φιλόσοφος καταδικάστηκε, με βάση την κατηγορία, σε θάνατο. Ως σκοπιμότητα της κατηγορίας θεωρήθηκε η διδασκαλία του, η οποία επιδρούσε στους νέους, και με τον φιλελευθερισμό που τον διέκρινε, θεωρήθηκε ανατρεπτικός. Ουσιαστικό κίνητρο, όμως, υπήρξε η αντιζηλία του με σημαντικούς άνδρες της εποχής.

Σύντομη αναφορά στο βίο του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα αρχαία Στάγειρα της Μακεδονίας, που σήμερα φέρνουν την ονομασία Λιοτόπι και βρίσκονται μισό χιλιόμετρο νότια της Ολυμπιάδας. Ο πατέρας του, Νικόμαχος, ήταν γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Β'. σύντομα ο Αριστοτέλης έχασε και τους δύο γονείς του, οπότε την κηδεμονία του ανέλαβε ο φίλος του πατέρα του, Πρόξενος, ο οποίος κατοικούσε στον Αταρνέα της μικρασιατικής Αιολίδας, απέναντι από τη Λέσβο. Ο Πρόξενος έστειλε τον Αριστοτέλη στην Αθήνα σε ηλικία 17 ετών (367 π.Χ.), για να γίνει μαθητής του Πλάτωνα.

Ο Αριστοτέλης σπούδασε στην Ακαδημία του Πλάτωνα επί είκοσι χρόνια, δηλαδή μέχρι το 147 π.Χ., όταν πέθανε ο Πλάτωνας. Ο Πλάτωνας ονόμασε τον Αριστοτέλη για

την ευφυΐα του «νουν της διατριβής», ενώ το σπίτι του «οίκον αναγνώστου», εξαιτίας της μελετηρότητάς του.

Ήταν ένας από τους τρεις επικρατέστερους διαδόχους του Πλάτωνα στη διεύθυνση της σχολής, μαζί με τον Ξενοκράτη και τον Σπεύσιππο. Τη θέση πήρε όμως ο Σπεύσιππος οπότε ο Αριστοτέλης, μαζί με τον Ξενοκράτη εγκατέλειψαν την Αθήνα κι εγκαταστάθηκαν στην Άσσο της Μικράς Ασίας, απέναντι από τη Λέσβο, σε παράρτημα της Ακαδημίας.

Το 345 π.Χ. ο Αριστοτέλης εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη, όπου έμεινε και δίδαξε μέχρι το 342 π.Χ. Στο μεταξύ είχε παντρευτεί την Πυθιάδα από την οποία απέκτησε κόρη, η οποία πήρε το όνομα της μητέρας της. Μετά τον θάνατο της συζύγου του ο Αριστοτέλης απέκτησε έναν γιό του Νικόμαχο από σχέση του με τη Σταγειρίτισσα Ερπυλλίδα.

Το 342 π.Χ. ο Φίλιππος τον προσκάλεσε στη Μακεδονία για να αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση του γιου του, Αλέξανδρου, που ήταν μόλις 13 χρόνων. Ο Αριστοτέλης έμεινε στη μακεδονική αυλή έξι χρόνια ως δάσκαλος του Αλέξανδρου. Το 335 π.Χ. ο Αριστοτέλης πήγε στην Αθήνα και ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή στο Γυμνάσιο ή Λύκειο, ανάμεσα στον Λυκαβηττό και τον Ιλισό, εκεί που σήμερα βρίσκεται ο Εθνικός Κήπος, όπου και τότε υπήρχε άλσος αφιερωμένο στον Απόλλωνα και τις Μούσες.

Με χρήματα που του έδωσε ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης έχτισε μεγαλόπρεπα οικήματα και στοές, που ονομάζονταν «Περίπατοι». Ίσως για αυτό η σχολή του ονομάστηκε Περιπατητική και οι μαθητές του περιπατητικοί φιλόσοφοι. Η οργάνωση της σχολής έγινε κατά τα πρότυπα της πλατωνικής Ακαδημίας. Κατέστη σύντομα περίφημο κέντρο επιστημονικής έρευνας. Είχε μεγάλη βιβλιοθήκη και τόσο καλά οργανωμένη, ώστε αργότερα χρησίμευε ως πρότυπο για την ίδρυση των βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας και της Περγάμου. Διέθετε μέχρι και χάρτες και όργανα για τη διδασκαλία της Φυσικής. Ο Αριστοτέλης έμεινε στην Αθήνα δεκατρία χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων δημιούργησε το μεγαλύτερο μέρος του σπουδαίου έργου του.

Το 323 π.Χ. με την είδηση του θανάτου του Αλεξάνδρου, οι οπαδοί του αντιμακεδονικού κόμματος θέλησαν να εκδικηθούν τους Μακεδόνες στο πρόσωπο του Αριστοτέλη. Το ιερατείο, με εκπρόσωπό του τον ιεροφάντη της Ελευσίνας Δήμητρας, Ευρυμέδοντα, και η σχολή του Ισοκράτη, με τον Δημόφιλο, εξέδωσαν για τον Αριστοτέλη «γραφή ασέβειας», τον κατηγορήσαν δηλαδή ότι τα κείμενά του ήταν ασεβή προς τους θεούς. Κατέφυγε στη Χαλκίδα πριν γίνει η δίκη του, το 323 π.Χ. Εκεί έμεινε στο σπίτι που είχε από τη μητέρα του, μαζί με τη δεύτερη σύζυγό του, την Ερπυλλίδα, και με τα δύο του παιδιά, τον Νικόμαχο και την Πυθιάδα. Πέθανε το 322 π.Χ. από στομαχικό νόσημα, μέσα στη θλίψη. Το σώμα του μεταφέρθηκε στα Στάγειρα, όπου θάφτηκε με εξαιρετικές τιμές. Οι συμπολίτες του τον ανακήρυξαν «οικιστή» της πόλης κι έχτισαν βωμό πάνω στον τάφο του, ενώ στη μνήμη του καθιέρωσαν γιορτή, τα «Αριστοτέλεια».

Ήδη φεύγοντας από την Αθήνα είχε τοποθετήσει ως διευθυντή της σχολής τον μαθητή του Θεόφραστο. Οι Αλεξανδρινοί υπολόγιζαν ότι ο Αριστοτέλης έγραψε συνολικά 400 περίπου βιβλία. Μεγάλο μέρος από το έργο αυτό χάθηκε. Σώθηκαν 47 βιβλία και μερικά αποσπάσματα από τα άλλα. Δεν θεωρούνται όμως όλα γνήσια²⁸⁷.

Σοφιστές

Ο Σωκράτης ήταν επηρεασμένος από τους Σοφιστές. Οι Σοφιστές ήταν ένα άλλο σημαντικό ρεύμα διανοούμενων στην Αθήνα την ίδια περίπου εποχή με τον Σωκράτη και εκείνοι ασχολούνταν με τα ίδια θέματα όπως ο Σωκράτης, που δεν είχαν να κάνουν με τη φύση, τους ουρανούς και τα άστρα αλλά την πολιτική, την ηθική, τη γλώσσα. Ταυτόχρονα όμως τεράστιες διαφορές τους χώριζαν από τον Σωκράτη. Καταρχάς, οι Σοφιστές ήταν δάσκαλοι επί πληρωμή ενώ ο Σωκράτης δεν ήταν. Η πιο σημαντική διαφορά τους ωστόσο όμως είναι ότι οι σοφιστές πίστευαν ότι δεν υπάρχει στον κόσμο καμία αντικειμενική αλήθεια. Οποιαδήποτε αλήθεια, έλεγαν, είναι υποκειμενική και σχετική. Για αυτό κάθε άποψη μπορεί να φανεί αληθινή και δίκαιη εάν υποστηριχθεί με τα πιο κατάλληλα λογικά ή έστω λογιφανή προσχήματα. Κάπως σαν τους σημερινούς

²⁸⁷ Βλ. Δ. Βίτσος, 2010 σ. 63-65.

δικηγόρους. Ενώ οι σοφιστές είναι σχετικιστές και ενδιαφέρονται να δώσουν εφόδια στους ανθρώπους για να διαπρέψουν ως ρήτορες, η πολιτική στην πόλη του Σωκράτη θέλει να βρει την αλήθεια. Δεν ενδιαφέρεται να φτιάξει ανθρώπους που είναι καλοί δικηγόροι, πολιτικοί. Θέλει ο άνθρωπος να οδηγείται προς την αλήθεια. Τι είναι πάντα το σωστό και το αληθινό. Η μεγάλη διαφορά του Σωκράτη είναι ότι δέχεται ότι υπάρχει μια αλήθεια, δηλαδή μια σταθερή αλήθεια όπου πάνω της βασίζεται η **δικαιοσύνη και η γνώση**. Για τον Σωκράτη, υπάρχει μια και μοναδική αλήθεια που πηγάζει από την ψυχή του ανθρώπου κι αυτή είναι η εξύψωση της **ψυχής** και της **αλήθειας**. Αυτή η άποψη όχι μόνο τον διαφοροποιεί από τους Σοφιστές αλλά τον συνδέουν ταυτόχρονα με πολύ σπουδαίες μεταφυσικές παραδόσεις άλλων φιλοσόφων όπως τον Πυθαγόρα, τον Ηράκλειτο και τον Παρμενίωνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Μάρκος Αυρήλιος, «*Τα Εἰς Ἐαυτόν*», Ἄπαντα 1, Βιβλία Α'-Στ', εκδόσεις Οδυσσ. Χατζόπουλος, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αθήνα 1998.

Αριστοτέλης, «*Ἄπαντα: Ηθικά Νικομάχεια*», Βιβλία Ε'-Κ', εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Λυμπουρλής Δ., εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2000.

Βιρβιδάκης Σ. κ.α., «*Η Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα*», Τόμος Α', εκδόσεις Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2000.

Βίτσος Δ., «*Αριστοτέλης Πολιτικά. Ποιοι πρέπει να μας κυβερνούν ή Πως το life style εκμαύλισε τη Δημοκρατία*», εκδόσεις Περίπλους, 2010.

Βλαστός Γρ., «*Σωκράτης. Ειρωνευτής και Ηθικός Φιλόσοφος*», εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2008.

Γεωργούλης Κ.Δ., «*Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*», πρόλογος. Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, Ι.Λ.Ε.Χ., Θεσσαλονίκη 2000.

Διογένης Λαέρτιος, «*Βίοι Φιλοσόφων. Ἄπαντα 3*» Βιβλία 6-7, μεταφραστική ομάδα Κάκτου, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1994.

Διαμαντόπουλος Δ., «*Σύγχρονο Λεξικό των Βασικών Εννοιών του Υλικού-Τεχνικού, Πνευματικού και Ηθικού Πολιτισμού*», εκδόσεις Πατάκη 2002.

Επίκτητος. «*Διατριβή Α'*», μετάφραση Δ. Ν. Ιωαννίδου και Ι. Σ. Χριστοδούλου. εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 1997.

Θεοδωρακόπουλος Ι., «*Εισαγωγή εἰς τον Πλάτωνα*», γ' έκδοση, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1941.

Κικέρων, «*Ο Δρόμος προς την Ευτυχία*», εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2004.

Καραμάνη Β., «Ο Σωκράτης και η Φιλοσοφία του. Εκδήλωση για τα 2400 χρόνια από τον θάνατό του», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2002.

Κοκκίνης Κ., «*Πλάτωνος Πολιτεία*», Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών, Αθήνα 2008.

Κούτρας Δ. Ν., *Η Πρακτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, τόμος Α', Ηθική, Αθήνα 2002.

Μάνος Ανδ., «*Η Αρχαία Φιλοσοφία ως Τέχνη Βίου. Τα μέτρα του καιρού*», πρόλογος Θ. Πελεγρίνης, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2010.

Μάνος Ανδ., «*Η Ευδαιμονία ως Εύροια Βίου στην Αρχαία Στωική Φιλοσοφία*», εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2002.

Μακ Μάχον Ντ., «*Ευτυχία. Μια Ιστορία...*», μετάφραση Νατάσα Χασιώτη, εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2009.

Μιχαηλίδης Μιχ., «*Αυτογνωσία. Μέτρο τελειότητας*», γ' έκδοση, 1997.

Μεέ Μαρ., «*Η επινόηση της Ευτυχίας*», μετάφραση Χριστιάνα Σαμαρά, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2008.

Νεχαμάς Αλ., «*Η Τέχνη του Βίου. Σωκρατικοί Στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*», μετάφραση Β. Σπυροπούλου, επιμέλεια Στ. Βιρβιδάκης, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2001.

Νιάρχου Γ. Α., «*Το πρόβλημα της Θεοδικίας κατά την Αρχαίαν Ελληνικήν Φιλοσοφία*» Χριστόδουλος, Αφιερωματικός Τόμος, εκδόσεις Ιεράς Συνόδου, Αθήνα 2010.

Παπανούτσου Ε.Π., «*Ηθική – Ο Κόσμος του Πνεύματος*», Τόμος Ι, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννενα 1995.

Πελεργίνης Θ., «*Λεξικό της Φιλοσοφίας*», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.

Πελεργίνης Θ., «*Ηθική Φιλοσοφία*», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 7η έκδοση, Αθήνα 2009.

Πελεργίνης Θ., «*Οι Πέντε Εποχές της Φιλοσοφίας*», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Πολίτης Β. & Κόντος Π., «*Η Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*», από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο αιώνα», περιοδικό Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: τόμος Α', εκδόσεις Ε.Α.Π. Πάτρα 2000.

Σδράκας Ε., «*Η Στωική Φιλοσοφία εις τας Συμφοράς του Βίου*», εκδόσεις Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη 1996.

Συκουρτής Ι., «*Πλάτωνος Συμπόσιον*» 23^η έκδοση, Εστία, Αθήνα.

Τριανταφυλλίδη Ε., «*Εγχειρίδιο ευ ζην - Οδηγός ζωής από τους Αρχαίους Έλληνες Σοφούς*», εκδόσεις Αρχέτυπο, 2010.

Ξένη – Μεταφρασμένη

Audi Rob., «*Το Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge - The Cambridge Dictionary of Philosophy*», 2011.

Barnes Jon., «*Αριστοτέλης. Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*», μετάφραση Ελένη Λεοντσίνη, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Boutroux E., «*Socrate Fondateur de la Science Morale 1883*», στο σύγγραμμα *Études d'histoire de la philosophie*, Παρίσι, 1897.

Dorion Louis Andre, «*Ο Σωκράτης. Τι γνωρίζω*», μετάφραση Μαρία Μαρκούση, εκδόσεις Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2007.

Düring I., «*Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του*», μετάφραση Μήτσα Μαριλίζα, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.

Guthrie W.K.C., «*Σωκράτης*», εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Höffe Ot., «*Can Virtue Make Us Happy? The Art of Living and Morality*», μετάφραση Douglas R. McGaughey, εκδόσεις Northwestern University Press, 2010.

Λουτσάνο ντε Κρεσέντσο, «*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*», εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2004.

Lesky A., «*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*», μετάφραση Γ. Τσοπανάκης, Αφοί Κυριακίδη, Αθήνα 2006.

Vegetti M., «*Η Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*», εκδόσεις Π. Τραυλός, 10^η έκδοση, Αθήνα 2003.

Νεστλέ Βίλ., «*Από το Μύθο στο Λόγο. Η εξέλιξη της Ελληνικής σκέψης από τον Όμηρο ως τη Σοφιστική και τον Σωκράτη*», μετάφραση Άννα Γεωργίου, εκδόσεις Γνώση, 1999.

Τσέλλερ – Νεστλέ, «*Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*», μετάφραση Χ. Θεοδορίδη, 2^η έκδοση, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2004.

Phillips Chr., «*Εξι Ερωτήσεις του Σωκράτη*», εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2008.

Robinson D. & Groves J., «*Plato, A Graphic Guide*», Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2000.

Woodfin R. & Groves J., «*Αριστοτέλης*», Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2011.

Ross W.D., «*The Nicomachean Ethics of Aristotle*», εκδόσεις Pacific Publishing Studio, 2011.

Ross W.D., «*Αριστοτέλης*», μετάφραση Μήτσου, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993.

Stone I.F., «*Η Δίκη του Σωκράτη*», μετάφραση Σάσα Ταμβάκη, εκδόσεις Λιβάνη.

Taylor C.C.W., «*Socrates, A Very Short Introduction*», εκδόσεις Oxford University Press, 2000.

Taylor A.E., «*Πλάτων – Ο Άνθρωπος και το Έργο του*», μετάφραση Ιορ. Αρζόγλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003.

O' Toole J., «*Η Μέθοδος του Αριστοτέλη. Δημιουργώντας την Καλή Ζωή*», μετάφραση Θεοδώρα Δαρβίρη, εκδόσεις Ενάλιος, 2006.

Waterfield R., «*Σωκράτης Η ζωή του. Ο θάνατός του*», μετάφραση Θεοδώρα Δαρβίρη, εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2010.

Williams B., «*Η Ηθική και τα όρια της Φιλοσοφίας*», μετάφραση Χ. Γραμμένου, εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα 2009.

Εφημερίδες – Περιοδικά

Βασιλική Σολωμού-Παπανικολάου.

Έψιλον, Ειδική Έκδοση της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας 1045 30/04-01/05/2011, Συνέντευξη Fred Feldman, Εκδόσεις Χ.Κ. Τεγόπουλος Α.Ε.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρους Λαρούς Μπριτάνικα.

Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια, Τόμος 5^{ος}.

Journal of Happiness Studies, Ryff D and Singer B., 2008 9:13-39

The Philosophy of Happiness.

Αρχαίες αναφορές

Αριστοτέλης, ΗΝ, Βιβλία Α-Δ.

Αυγουστίνος, 1972 VIII, 8.

Αυγουστίνος, 1963.

Αυγουστίνος, 1984.

Cicero, De finibus III.

Γοργίας.

Διογένης Λαέρτιος.

ΗΣίοδος, 1993.

Ξενοφών Απομνημονεύματα, 4.3.7. δεξ και 1.4.

Όμηρος Οδύσεια 1.32-3.

Πλάτων, *Ευθύδημος*.

Πλάτων *Πολιτεία*.

Πλάτωνας, *Φαίδρο*.

Πρωταγόρας, *Μένων*.

Σωκράτης, *Απολογία*.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

http://www.eie.gr/archaeologia/gr/02_DELTIA/Poikile_Stoa.aspx.

<http://el.science.wikia.com/Ευδαιμονία..>

<http://el.wikipedia.org/wiki>.

<http://el.wikipedia.org/wiki/areti>.

<http://el.wikisource.org/wiki>.

<http://el.wiktionary.org/wiki>.

http://ellinonfilosofia.blogspot.gr/2011/03/blog-post_27.html.

<http://www.ert.gr/webtv/channels/et3/politismos/animated-filosofoi/item/11885-Swkraths>.(Βασίλης Κάλφας και Βασίλης Καρασμάνης)

http://www.greeklanguage.gr/greekLang/ancient_greek.

http://hellenica.blogspot.gr/2010_01_01_archive.html.

<http://www.hellenicpantheon.gr/kleanthous.htm>.

<http://ke3e.gr/index.php>.

<http://plato.stanford.edu/entries/stoicism>.

<http://www.sgt.gr/gr/programme/event/688>.

